

Міністерство освіти і науки
Луганської Народної Республіки
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Анпілогова Т. Ю.

**Сирітство та дитяча
безпритульність на Луганщині
в 1920 – 1930-і рр.:
причини виникнення
та шляхи подолання**

Монографія

Луганськ
ДЗ «ЛУ імені Тараса Шевченка»
2015

УДК 94(477.61)–058.862“192/193”

ББК 63.3(4Укр)61–28

А69

Рецензенти:

Бельський А. І. – доктор філологічних наук, професор Білоруського державного університету.

Турянська О. Ф. – доктор педагогічних наук, професор Луганського університету імені Тараса Шевченка.

Татолі Т. В. – кандидат історичних наук, доцент Луганського університету імені Тараса Шевченка.

Анпілогова Т. Ю.

Сирітство та дитяча безпритульність на Луганщині в 1920 – 1930-і рр.: причини виникнення та шляхи подолання: монографія / Т. Ю. Анпілогова; Держ. закл. „Луган. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛУ імені Тараса Шевченка”, 2015. – 164 с.

У монографії розглядається процес ліквідації дитячої безпритульності та безнадзорності на Луганщині в 1920 – 30-і роки, формування системи закладів інтернатного типу для дітей-сиріт.

На основі аналізу численних архівних джерел і наукової літератури розкриваються причини виникнення дитячої безпритульності, роль державних і громадських установ у її подоланні, повсякдення дітей-вихованців інтернатних установ, вплив піонерської та комсомольської організації на їх виховання.

Монографія призначена для науковців, викладачів і студентів вищої школи, педагогів шкіл, соціальних робітників, усіх, хто цікавиться історією боротьби з безпритульністю в Україні.

УДК 94(477.61)–058.862“192/193”

ББК 63.3(4Укр)61–28

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 27 лютого 2015 року)*

© Т. Ю. Анпілогова, 2015
© ДЗ „ЛУ імені Тараса Шевченка”, 2015

Присвячується усім, хто був поруч, хто вижив і загинув у дні луганської блокади 2014 року...

ПОДЯКИ

Автор висловлює щиру подяку

за надання документальних і фотоматеріалів: колективам Державного архіву Луганської області та Державного центрального музею сучасної історії Росії; авторському колективу фотоальбома «Юность комсомольская моя. Время. Люди. Судьбы»; авторам експозиції «Росія в 20-і роки» та інтернет-сайту «Фототелеграф» (<http://fototelegraf.ru>)

за плідну співпрацю й підтримку у написанні монографії: Є. В. Волівецькій, А. І. Бельському, А. Коломойцевій, Т. І. Потаповій.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ГЛАВА 1. «ТРИ ХВИЛІ» ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЗАСОБАМИ ДЕРЖАНИХ І ГРОМАДСЬКИХ УСТАНОВ	16
1.1. Генеза дитячої безпритульності в УРСР на початку 1920-х років і діяльність державних установ із захисту дитинства.....	16
1.2 Роль громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності. Патронат, опікунство та всиновлення сиріт.....	37
1.3. Друга і третя «хвилі» безпритульності та діяльність комісій з поліпшення життя дітей.....	51
ГЛАВА 2. РАДЯНСЬКЕ ДИТИНСТВО КОЛИШНІХ БЕЗПРИТУЛЬНИКІВ ЛУГАНЩИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ	63
2.1. Побут дітей-сиріт і проблеми функціонування установ інтернатного типу.....	63
2.2. Організація оздоровлення дітей, трудове виховання та підготовка випускників дитбудинків і комун до самостійного життя.....	84
2.3. Політико-ідеологічне виховання вихованців інтернатних закладів засобами піонерської та комсомольської організації.....	92
ВИСНОВКИ	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	108
ДОДАТКИ	130
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	139

ВСТУП

Кожен із нас, вірогідно, чув історію про давньогрецького філософа Діогена Сінопського, який у сонячний день ходив із засвіченим ліхтарем у руках по переповнених вулицях зі словами «Шукаю людину!». Цей епізод може служити не тільки алегоричною ілюстрацією вічного пошуку небайдужих, щирих людей у соціумі, але й описувати таке соціальне явище, як самотність, у найстрашнішому її прояві – самотність у натовпі.

У толковому словнику живої великоруської мови В.Далю у якості синонімів терміну «самотність» подаються терміни «безпорадність», «сирітство», «безпритульність»¹. Дитяче сирітство, і, на жаль, такий його різновид, як сирітство соціальне, стало одним із справжніх феноменів теперішнього суспільства. Доволі часто серед його наслідків зустрічається іще одне соціальне явище – безпритульність, або бездоглядність, – характерне для різних періодів вітчизняної історії, зокрема, сучасного. І хоча, за офіційними даними, на сьогодні на території Луганщини безпритульних дітей не зафіксовано (попри наявні факти їхнього існування), проблема появи значної кількості таких дітей на вулицях протягом останніх двадцяти років є очевидною. Відсутність такої «статистики» може частково бути пояснена тим, що в Українській державі досі не існує єдиного загальноприйнятого визначення стосовно неповнолітніх, які позбавлені сімейного виховання і проживають на вулиці. Причини ж безпритульності є вповні закономірними й традиційними.

Глибока політична, економічна та соціальна криза, що склалася в сучасному вітчизняному соціумі, недосконалість законодавства, недоліки у роботі державних й, зокрема, правоохоронних органів сприяють суттєвим порушенням прав дитини, невпинному зростанню безпритульності та бездоглядності. Подолання дитячої безпритульності як загрозливої соціальної аномалії вимагає невідкладних заходів – матеріально-фінансових, організаційно-правових, соціаль-

¹ Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. – Т. 2. – Спб. - М., 1881. – С. 652.

но-психологічних дій з боку державних органів влади та широкої громадськості. У зв'язку з цим виникає необхідність вивчення причин, джерел і форм безпритульності дітей, залучення історичного досвіду для розробки нової науково обґрунтованої державної програми здійснення соціально-правових, морально-виховних, організаційно-педагогічних і профілактичних заходів.

Вітчизняне суспільство вже переживало подібне явище, коли на початку 1920-х років у країні з'явилась велика кількість дітей-безпритульників. Тоді на державному рівні була поставлена мета – вилучити з вулиць і розмістити у спеціалізованих дитячих закладах усіх безпритульних дітей, підготувати їх до самостійного життя. Для цього були відкриті притулки, дитячі будинки, трудові колонії, комуні робітничих підлітків тощо. Для допомоги дітям-сиротам і здійснення боротьби з безпритульністю в Україні в 1920 – 1930-і роки була створена ціла система державних і громадських організацій та побудована розгалужена мережа соціально-виховних установ. Таким чином, дослідження історичного досвіду їхньої діяльності має не лише наукове, але й практичне значення для вирішення сучасних соціальних проблем, що на сьогодні є вкрай актуальним завданням української держави.

Вибір автором проблеми дослідження обумовлений не тільки її актуальністю, але й прагненням заповнити окремі недосліджені раніше «білі плями» історії Луганщини в міжвоєнний період. Так, на матеріалі архівних джерел, значна частина яких уперше залучена до наукового обігу, було розкрито процес ліквідації безпритульності на території Луганського краю в 1920 – 1930-і роки, систематизовано установи інтернатного типу, які функціонували у досліджуваній період, надано характеристику окремих аспектів повсякденного життя вихованців цих установ у 1920 – 1930-і роки.

Предметом дослідження в монографії став процес подолання безпритульності на Луганщині як напрям соціальної політики радянської влади в міжвоєнний період.

Хронологічні межі дослідження визначаються 1920 – 1930-ми роками – періодом між двома світовими війнами. Його початок співпав із першими кроками радянської влади у подоланні дитячої безпритульності й розбудови апарату соціального виховання. Кінець

1920-х років ознаменувався значними успіхами у боротьбі з після-революційною безпритульністю – її практично було ліквідовано – і завершенням процесу створення мережі закладів інтернатного типу й системи соціального виховання в цілому. Проте вже на початку 1930-х років нова хвиля безпритульності та сирітства захопила Луганщину. Подолати це явище вдалося тільки наприкінці десятиріччя, яке принесло нові кардинальні зміни у житті населення УРСР.

Територіальні межі дослідженої проблеми охоплюють територію Луганського округу, яка спочатку входила до складу Донецької губернії, а з середини 1920-х років являла окрему адміністративно-територіальну одиницю – округ, який поділявся на 10 районів. Пізніше, у зв'язку зі створенням 17 липня 1932 року Донецької області, Луганщина була приєднана до її складу, а з 3 червня 1938 року (після розділу області на дві – Сталінську і Ворошиловградську) – у складі окремої Ворошиловградської області. Як бачимо, територія дослідження не мала сталих, чітких рамок і часто змінювала свої кордони, але, не зважаючи на це, скласти уявлення про динаміку розповсюдження безпритульності та процес її ліквідації у вказаному регіоні виявляється вповні можливим.

Джерельна база дослідження умовно може бути поділена на кілька груп. До першої слід віднести численну документацію звітного, довідково-інформаційного, організаційно-розпорядчого та іншого характеру радянських органів державної влади та аналогічну документацію профспілкових органів і громадських організацій, що вирішували проблему безпритульності та влаштування сиріт до установ інтернатного типу. Переважна частина цих джерел була введена до наукового обігу вперше та зберігається у фондах Державного архіву Луганської області (далі – ДАЛО): Ф. Р-401 (Луганская окружная инспектура народного образования окружного исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа); Ф. Р-405 (Луганский уездный отдел народного образования уездного исполнительного комитета совета рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского уезда Донецкой губернии); Ф. Р-416 (Донецкий институт народной освіти); Ф. Р-640 (Луганская окружная комиссия по делам несовершеннолетних правонарушителей окружного отдела народного образования, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии),

Ф. Р-641 (Луганское окружное управление детскими домами окружного отдела социального воспитания. 1924 – 1925); Ф. Р-643 (Комісія допомоги Луганського окружного виконавчого комітету луганської повітової ради робітничих, селянських, червоноармійських і козацьких депутатів. Луганськ, Луганського округу Донецької губернії, з 1925 р. – Луганського округу. 1923 – 1930). Окремі документи, використані у монографії, зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).

Архівні справи вищевказаних фондів містять протоколи засідань центрального і окружних комітетів товариства «Друзів дітей» і комісії допомоги дітям, акти обстеження дитячих будинків, колоній, розподільників, ізоляторів, постанови ВУЦВК, циркуляри ЦК допомоги дітям, листування з губвідділом народівити і соцзабезпечення, звіти та інформацію про роботу дитячих установ, заяви громадян про опіку, протоколи засідань педколективів тощо.

Окремим джерелом роботи стали статистичні дані, які містяться як у неопублікованих раніше матеріалах архівних справ, так і надруковані у статистичних збірниках¹).

Третю групу джерел складають матеріали тогочасної періодики, зокрема, «Піонер Донбасу», «Луганська правда», «Правда» тощо.

До четвертої групи джерел відносимо публіцистичні праці та літературу психолого-педагогічного характеру дослідженого періоду та матеріали особового походження – спогади, мемуарну літературу.

Серед них особливе значення належить творам А. Макаренка: «Марш 30 року», «ФД-1», «Педагогическая поэма» тощо², у яких описаний досвід утворення колоній ім. М.Горького, комуни ім. Ф. Е. Держинського, життя дітей вулиці та вихованців інтернатних закладів другої половини 1920 – початку 1930-х років. У окремих статтях і документальних повістях А. Макаренко піднімав важливі тоді педагогічні проблеми, критикував окремі підходи педагогів-теоретиків.

¹ Україна: статистичний щорічник. – Х., 1929. – 399 с.

² Макаренко А.С. Марш 30 року. ФД-1. З історії комуни імені Ф.Е. Держинського / А. С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1972. – 255 с.; Макаренко А.С. Избранные произведения в 3 томах / А.С. Макаренко. – М. : Радянська школа, 1984. – Т. 3; Макаренко А. Педагогическая поэма / А. Макаренко. – СПб. : «Азбука-классика», 2009. – 416 с.

До цієї групи джерел відносимо і трилогію Ф. Вігдорової «Дорога в жизнь. Это мой дом. Черниговка»¹, у якій вона описує досвід роботи у якості керівника Вінницької колонії та інших дитячих установ наприкінці 1930-х років одного із колишніх вихованців А. Макаренка – педагога С. Карабанова (справжнє ім'я прототипу головного героя – Семен Калабалін).

Інтерес уявляє і документальний роман «Кто был ничем...»², автор якого – Михайло Ніколаєв – колишній вихованець дитбудинку кінця 1930-х, дитина батьків-«ворогів народу», котрих ніколи не бачив. У першій частині цього автобіографічного роману («Детдом») він надає характеристику свого життя у дитячому будинку та умов раннього вступу у «доросле життя» на початку Великої Вітчизняної війни.

Отже, ця група джерел є вельми важливою, бо подає повну, надзвичайно колоритну картину життя дітей, що залишилися без батьківської опіки в 1920 – 30-і роки в радянській Україні та Росії. Завдяки їй вимальовується і загальний історичний фон проблеми, і окремі, дрібні деталі побуту та спілкування безпритульних дітей і підлітків.

Доволі обтяжною є вітчизняна історіографія проблеми дитячої безпритульності в УСРР-УРСР. Їй надавалося чимало уваги вже в 1920 – 1930-і роки ХХ ст. Ціла низка радянських держаних діячів, педологів, педагогів-новаторів, дослідників проблем дитячої психології друкували свої теоретичні концепції й практичні розробки у таких журналах як «Вестник воспитания», «Наша школа», «На путях к новой школе», «Педагогическая мысль», «Народное Просвещение», «Право и жизнь», «Друг детей», «Освіта Донбасу». Серед дослідників проблеми безпритульності цього періоду слід назвати М. Маро (Левітину)³,

¹ Вігдорова Ф. Дорога в жизнь. Это мой дом. Черниговка / Ф. Вігдорова. – М. : Советский писатель, 1972. – 694 с.

² Николаев М. Кто был ничем... / М. Николаев, В. Швейцер. – М. : Время, 2008. – 496 с. – (Документальный роман).

³ Левитина М. (Маро) Беспризорный и педагог / М. Левитина (Маро) // Просвещение Донбасса. – 1924. – №3. – С. 9 – 15; Левитина М. И. (Маро). Беспризорные (социология, быт, практика работы). – М. : «Новая Москва», 1925. – 454 с.; Левитина-Маро М. Беспризорный и педагог. Работа с детьми на улице / М. Левитина-Маро // На путях к новой школе. – 1923. – №3(6). – С. 68 – 73; Левитина-Маро М. Работа с детьми на улице. (Тезисы доклада М. Левитиной-Маро, прочитанного и принятого в пед. комиссии Д.Ч.К при М.О.Н.О.) / М. Левитина-Маро // На путях к новой школе. – 1923. – №3(6). – С. 73 – 76.

А. Залкінда¹, Н. Крупську², А. Макаренка та інших. Усі вчені-теоретики та педагоги-практики, авторству яких належать провідні педагогічні праці з питань безпритульності та виховання підлітків-сиріт, були залучені до гострої дискусії першої половини 1920-х років щодо природи цього явища. У ній взяли участь апологети двох основних підходів до виховання дитини: біологізаторського та соціального. Представники біологізаторського підходу доводили, що основні причини дитячої безпритульності пов'язані із вродженою дефективністю та психологічними відхиленнями, а тому безпритульних дітей відносили до категорії дефективних і антисоціальних елементів. Цій тезі протиставляли свої аргументи прихильники підходу соціального, серед яких психологи та педагоги – П. Блонський, Г. Ващенко, Н. Крупська, А. Макаренко, Маро (М. Левітіної), В. Рубінштейн. Вони довели наукову неспроможність концепції вродженої моральної дефективності, що й дало підстави для зосередження уваги вчених і практиків другої половини 1920-х років на соціальних причинах виникнення безпритульності. Так, психолог, психоневролог і педагог Арон Борисович Залкінд³, прихильник ідей З. Фрейда, у своїх працях, присвячених педагогіці підліткового віку, виступав проти так званого біологізаторського підходу. Він стверджував, що визначальними для розвитку дитини є зовнішні фактори. Його думка лягла в основу соціогенетичного напрямку в педології. А. Залкінд уважав неприпустимим поділ дітей на «нормальних» і «дефективних» (що вповні практикувалося у тодішній педагогіці), оскільки саме недоліки оточення й виховання впливають на формування девіантної поведінки.

Педагог, психолог і філософ П. Блонський⁴ доводив у своїх працях спрощеність біологізаторського та механістичного підходів. Він висту-

¹ Залкінд А. Б. Дети, социально-выбитые из колеи / А. Б. Залкінд // На путях к новой школе. – 1924. – №10 – 12; Залкінд А. Б. О так называемых трудных детях / А.Б. Залкінд // Материалы ко второму Всероссийскому съезду социально-правовой охраны детей и подростков и детских домов. 26 ноября 1924 г. – М., 1924. – С. 29 – 37.

² Крупская Н. К. О дисциплине в учреждениях для трудновоспитуемых. Педагогические сочинения / Н.К.Крупская. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 3. – С. 401 – 403; Крупская Н.К. Пионердвижение // Педагогические сочинения в 6-ти томах / Н.К.Крупская. – М. : Педагогика, 1978. – Т. 2. – С. 346 – 349.

³ Залкінд А.Б. Вказані праці.

⁴ Блонский П.П. О так называемой моральной дефективности / П.П.Блонский // На путях к новой школе. – 1923. – №9. – С. 41 – 54; Блонский П.П. Педология / П.П. Блонский. – М. : Работник просвещения, 1925. – 318 с.; Блонский П.П. Педология в массовой школе первой ступени / П.П. Блонский. 7-е изд. – М. : Работник просвещения, 1930. – 200 с.

пав за комплексне вивчення особистості дитини, дослідження її цілісності сукупними методами педагогіки, психології, біології, фізіології.

Н. Крупська¹ також активно розглядала проблему безпритульності підлітків у своїх роботах із питань охорони дитинства.

Видатний український педагог А. Макаренко, будучи практиком у справі ліквідації безпритульності й засновником дитячих комун, основні принципи своєї педагогічної діяльності виклав у численних статтях наукового та публіцистичного характеру, листах, адресованих державним, науковим і громадським діячам, окремих публіцистичних творах. Він не був прихильником біологізаторського або соціального підходу у чистому вигляді, критикуючи сам факт надання пріоритету одному із них у вихованні безпритульників. Аналізуючи власний досвід і досвід інших педагогів, він писав з цього приводу: «У нас в теорії дійшло, наприклад, до того, що, з одного боку, заперечували всяку біологічну схильність моральної сфери, вважали, що все від середовища та виховання, і одночасно з цим, з другого боку, все виховання людини хотіли підперти рефлексологією і думали дати нову людину виключно на основі вивчення умовних рефлексів...»². Пріоритет у вихованні вчений надавав саме «правильному колективу», який найбільше впливає на особу. На створення такого колективу, самоорганізованого, з правильними моральними настановами, й була спрямована його практична діяльність спочатку в колонії імені М. Горького під Полтавою, а потім у харківській комуні імені Ф. Е. Дзержинського.

Окремі аспекти таких педагогічних проблем, як організація дитячих колективів і методи педагогіки та педології, розглядав у своїх статтях і відомий педагог і краєзнавець Ф. Бельський³ (у 1920-і роки працював в Донецькому інституті народної освіти м. Луганськ). У своїх працях він наполягав на необхідності залучення до педагогічних досліджень усіх методів суміжних наук, важливості прове-

¹ Крупська Н. Вказані праці.

² Макаренко А.С. Марш 30 року. ФД-1. З історії комуні імені Ф.Е.Дзержинського / А.С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1972. – С. 226.

³ Бельський Ф. Виявлення організаторів у групі та вимірювання організованості групи (за матеріалами досвіду по Луганських шкільних установах) / Ф. Бельський // Праці наукового товариства на Донеччині: наук. зб. – Луганськ, 1928. – Т. 1. – С. 39 – 57; Бельський Ф. Педагогіка як наука (До питання про методологію педагогіки) / Ф. Бельський. – Луганськ : Луганська правда, 1929. – 16 с.

дення подальших експериментів, засновуючись на вже існуючих вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних наукових школах; указував на особливу роль організаторів – лідерів, які впливають на створення дитячого колективу.

З ліквідацією безпритульності у міжвоєнний період досліджувана проблема стала менш досліджуваною у радянській країні, оскільки дещо змінилися і акценти у роботах дослідників. Проте тема дітей-сиріт і системи закладів інтернатного типу продовжувала залишатися актуальною, особливо в роки голодомору 1932 – 1933 років, репресій другої половини 1930-х, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

У період повоєнної відбудови, як не парадоксально це виглядає, інтересу вітчизняних науковців до вивчення проблеми безпритульності не спостерігалось. Принаймні, період 1940 – початку 1950-х років став часом повного ігнорування досліджуваної теми в радянській історіографії. Чи не єдина робота, в якій доволі заідеологізовано розглядалися загальні причини появи безпритульних дітей в СРСР і боротьба з цим явищем, стала монографія Г.М. Свердлова «Война и правовая охрана детей в СССР»¹, що вийшла друком у 1943 році в Ташкенті.

Першими роботами з історії масової безпритульності дітей в УСРР–УРСР стали дисертації з історико-педагогічної проблематики, захищені у 1950-х роках. Автори цих дисертацій висвітлювали роль партійних організацій у боротьбі з безпритульністю, створення та функціонування дитячих будинків. Серед кандидатських дисертацій слід виділити дослідження В. Я. Іонової «Педагогические высказывания Ф. Э. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР»², С.М. Чеха «Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917 – 1925 гг.)»³, С. С. Коваленко «История возникновения и развития дет-

¹ Свердлов Г. М. Война и правовая охрана детей в СССР / Г. М. Свердлов. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1943. – 71 с.

² Ионова В. Я. Педагогические высказывания Ф.Э. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР: автореф. дис. ... канд. пед. наук.: / В. Я. Ионова. – Омск, 1950. – 18 л.

³ Чех С. М. Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917 – 1925 гг.): автореф. дис. ... канд. пед. наук.: / С.М. Чех. – Киев, 1954. – 16 л.

ских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.»¹.

У 1960 – 80-і роки проблема боротьби з безпритульністю в міжвоєнний період знову набула актуальності, про що свідчать захищені в цей час кандидатські дисертації А. А. Гусака («Комсомол – помощник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921 – 1928 гг.)»²), М. М. Черняка («Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917 – 1923 гг.)»³), Н. В. Шишовой («Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920 – 1936 гг.»⁴), В. І. Чуба («Деятельность Коммунистической партии Украины по ликвидации беспризорности в годы новой экономической политики»⁵).

Із періодом перебудови розпочався новий етап у дослідженні соціальної політики радянської влади, зокрема, проблеми безпритульності дітей-сиріт у системі соціального виховання. З'явилась можливість із нових позицій, неупереджено поглянути на окремі, раніше недостатньо досліджені аспекти вказаної проблеми, звернутися до вивчення долі окремої людини в системі повсякденної дійсності. У сучасний період тема дитячої безпритульності та діяльності установ системи соціального виховання знову набула неабиякої актуальності, що обумовило звернення до цієї теми цілої низки фахівців з історії, історії педагогіки, історії психології, теорії виховання тощо.

¹ Коваленко С. С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 – 1929 гг.: дис... канд. пед. наук.: / С. С. Коваленко. – К, 1954. – 240 л.

² Гусак А. А. Комсомол помощник коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921 – 1928 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук.: / А.А. Гусак. – К., 1976. – 21с.

³ Черняк М. М. Коммунистическая партия организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917 – 1923 гг.). дис... канд. ист. наук.: / М. М. Черняк. – М., 1970. – 210 с.

⁴ Шишова Н. В. Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920 – 1936 гг. (на материалах Дона и Кубано-Черноморья): автореф. дис... канд. ист. наук.: 07.00.02 / Шишова Н. В. – Ростов н/Д, 1982. – 16 с.

⁵ Чуб В. И. Деятельность Коммунистической партии Украины по ликвидации детской беспризорности в годы осуществления новой экономической политики: автореф... канд. ист. наук.: 07.00.01 / Валентин Иванович Чуб. – Харьков, 1986. – 21 с.

Надзвичайно активно ця проблема розробляється сучасними російськими істориками на матеріалі окремих регіонів, про що свідчить ціла низка дисертацій, захищених протягом останніх тридцяти років. Серед них, зокрема, дисертації Г. Д. Реутової «Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921 – 1935 годах (На материалах Верхневолжья)»¹, А. А. Славка «Детская беспризорность в России в первое десятилетие Советской власти»², Н. В. Сьоміної «Борьба с детской беспризорностью в 1920-е – 1940-е годы в России :на примере Пензенского региона»³ тощо.

У незалежній Україні окремі аспекти теми знайшли висвітлення у статтях і дисертаціях Л. Олянич⁴, О. Ільченко⁵, О. Паращевіної⁶, Л. Хомич⁷, В. Виноградової-Бондаренко⁸, В. Липинського⁹, Т. Мірош-

¹ Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921 – 1935 годах (На материалах Верхневолжья) : дис.... канд. ист. наук : 07.00.02 / Анна Дмитриевна Реутова. – Иваново, 2004. – 242 л.

² Славко А. А. Детская беспризорность в России в первое десятилетие Советской власти: авт... дис... канд. ист. наук : 07.00.02. / Андрей Андреевич Славко. – Чебоксары, 2005. – 23 с. та інші праці.

³ Семина Н. В. Борьба с детской беспризорностью в 1920-е – 1940-е годы в России: на примере Пензенского региона: дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Наталья Викторовна Семина. – Пенза, 2007. – 283 с.

⁴ Олянич Л.В. Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей [Електронний ресурс] / Л. В. Олянич. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Ist/2008_32/17.html; Олянич Л.В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924 – 1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.В. Олянич. – Х., 2008. – 18 с.

⁵ Ільченко О. Ю. Виховання дітей безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Ю. Ільченко. – Х., 2006. – 21 с.

⁶ Паращевіна О. Діти і голод 1921 - 1922 рр. в Україні [Електронний ресурс] / О. Паращевіна. – Режим доступу до статті: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/14/8.pdf>; Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20– першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / С. О. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 21 с.

⁷ Хомич Л. Проблеми соціально-педагогічного захисту безпритульних дітей в Україні [Електронний ресурс] / Л. Хомич. – Режим доступу до джерела: http://www.ukrdeti.com/2005/3_a2_2005.html.

⁸ Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 21 с.

⁹ Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. В. Липинський. – Д., 2001. – 393 с.

ніченко¹, В. Стремєцької² та багатьох інших. Однак, переважна частина цих дослідників зосереджувала увагу на вивченні проблеми подолання безпритульності в межах окремих регіонів УСРР (виключаючи Донбас), або аналізувала окремі, вузькі аспекти вказаної тематики. Вивчення проблеми виникнення та подолання цього явища на Луганщині в міжвоєнний період має додати ще один фрагмент до загальної картини історії безпритульності в Україні.

У дослідженні допомогли і матеріали різноманітних видань, присвячених регіональній історії, або історії соціального, економічного, політичного розвитку України 1920 – 1930-х років. Серед таких видань слід згадати монографію Гіроакі Куромія «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки»³, С. В. Кульчицького, Є. П. Шаталіної «Становище дітей в Україні у 1931–1933 рр.»⁴, кандидатське дослідження О. С. Гречишкіної «Піонерський дитячий рух в УРСР 1929 – 1939 рр.: ідеолого-політичний аспект»⁵, колективну працю «Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Луганська область»⁶ тощо.

Отже, використання значного шару наукової та публіцистичної літератури у сукупності зі значним масивом документальних джерел дало можливість комплексно дослідити поставлену проблему й заповнити ще одну «білу пляму» в історії Луганського краю ХХ ст.

¹ Мірошніченко Т.В. Дитяча безпритульність як соціальне явище в Радянській Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Т.В. Мірошніченко // ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 85 – 90.

² Стремєцька В.О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920 – 1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) [Електронний ресурс] / В.О. Стремєцька. – Доступ до статті: http://www.br.com.ua/referats/History_of_Ukraine/113176-1.html; Стремєцька В.О. Соціальна допомога населенню Миколаївщини у 1920 – 30-ті роки [Електронний ресурс] / В.О. Стремєцька. – Режим доступу до статті: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/history/2004/32-19-21.pdf>.

³ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки: пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агєєв. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

⁴ Кульчицький С. В. Становище дітей в Україні у 1931 – 1933 рр.: Документальна розповідь / С. В. Кульчицький, Є.П.Шаталіна. – К., 1989. – 262 с.

⁵ Гречишкіна О. С. Діти та радянська ідеологія: інтернаціональне виховання в піонерській організації УРСР (1929 – 1930-і рр.) / О.С. Гречишкіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 58 – 67 та інші праці.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Луганська область. – К.: Гол. редакція укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1968. – 240 с.

Г л а в а 1.

«ТРИ ХВИЛІ» ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЗАСОБАМИ ДЕРЖАНИХ І ГРОМАДСЬКИХ УСТАНОВ

1.1. Генеза дитячої безпритульності в УРСР на початку 1920-х років і діяльність державних установ із захисту дитинства

Із встановленням радянської влади в Україні склалася складна, суперечлива політична й соціально-економічна ситуація, в умовах якої вельми поширеним явищем стала дитяча безпритульність. Ліквідація цього суспільно негативного явища стала одним із нагальних завдань нової партійно-державної влади, але застосування конкретних практичних кроків вимагало створення певної теоретичної та нормативно-правової бази. У червні 1921 року з'явилась на світ постанова уряду УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю», дія якої поширювалася на дітей і підлітків віком до 18 років. Згідно з постановою, визначався зміст статусу «безпритульний», який передбачав: а) залишення дітей батьками або особами, які їх замінюють, без будь-якого нагляду та опіки; б) жорстоке поводження з ними осіб, зазначених у пункті «а»; в) ненадання їм потрібного мінімуму виховання та навчання; г) розкладаючий вплив домашньої обстановки; д) ведення самими неповнолітніми хибного способу життя, зокрема жебракування та бродяжництва; е) заняття будь-якого роду торгівлею. Це був основний документ для державних органів охорони дитинства в період становлення системи соціального захисту нужденних дітей. Лише наприкінці 1920-х років був законодавчо затверджений статус безпритульника, відповідно до якого сутність безпритульної дитини визначалася так: «не досягла 18 років і перебуває в умовах, небезпечних для її фізичного й соціального розвитку»¹.

¹ Ільченко О.Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Ю. Ільченко. – Х., 2006. – 21 с.

Якщо основними причинами безпритульності та бездоглядності були економічні та соціальні умови країни, то безпосередніми причинами переходу до стану безпритульності – важкий матеріальний стан сім'ї (напівсирітство, безробіття, бідність), смерть батьків (сирітство), розпад сім'ї (вона ставала неспроможною займатись її вихованням), брутальне та жорстоке поводження з дітьми у сім'ї та їх експлуатація, бездоглядність, за якої діти набували шкідливих навичок, і фізична дефективність (сліпі, глухонімі, каліки, важко хворі, розумово відсталі), коли дитина потребувала систематичного догляду, а також багато інших причин.

Дослідниця С. Лупаренко, вивчаючи процес розвитку системи охорони материнства та дитинства в 1920-і роки, прийшла висновку, що «до причин високого рівня безпритульності з поміж дітей того часу можна віднести: низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, яке було найбільш розповсюджене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недостатність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду і формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні»¹.

Інша дослідниця правових аспектів охорони дитинства доби непу Р. Межибовська зробила спробу систематизувати весь складний комплекс причин, що обумовили появу безпритульності на початку 1920-х років. Зокрема, вона виділила такі причини: 1) політичні (криза влади, війна, революція, політичне перевлаштування суспільства); 2) соціальні причини (розпад родин унаслідок політичних потрясінь, загибель батьків); 3) економічні (голод, розорення господарств, неконтрольована міграція, бандитизм і, як наслідок, залишення дітей на вулиці); 4) морально-етичні (падіння моральних канонів, відхід від загальнолюдських цінностей); 5) правовий вакуум у

¹ Лупаренко С. Є. Розвитк системи охорони материнства й дитинства в Україні в 1920 – 40-х рр. / С. Є. Лупаренко // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 37. – С. 454.

вирішенні цієї проблеми, викликаний тим, що старе законодавство вже не працювало, а нова правова база іще не була сформована¹.

Форми виявлення дитячої безпритульності також були різними: жебрацтво, бродяжництво, проституція, правопорушення.

Причини виникнення безпритульності й втрати дітьми зв'язку з батьками мали системний характер. Громадянська війна стала одним із суттєвих факторів переміщення дітей з місця народження до інших губерній країни й навіть за її межі. Протягом 1920 – 1921 років в Україні траплялись випадки евакуації дітей із Черкащини та Вороніжчини до Луганського округу, або з Луганщини до Одещини та Курщини². Значна частина дітей втратила зв'язок із батьками під час евакуації внаслідок голоду 1921 – 1923 років. У цілому, якщо на 1919 – 1920 років в Україні нараховувалося приблизно 7.600.000 дітей, то 1/8 частина з них була безпритульною (950 тисяч)³.

15 жовтня 1921 році РНК УСРР видала постанови та інструкції, регламентуючі порядок розташування та утримання голодуючих дітей: «Положення про розміщення безпритульних дітей серед населення», «Інструкції нарвідділам, здоровідділам і робітничим організаціям про прикріплення дитячих закладів до професійно виробничих колективів», «Положення про прикріплення дитячих закладів до пролетарських організацій». У цих документах зазначалось, що вся відповідальність за прийом, форму обліку, влаштування та евакуацію дітей покладається на губернські відділи народної освіти, та пропонувались альтернативні форми роботи – індивідуальний і колективний патронат (прикріплення безпритульних і евакуйованих дітей до сімей, організацій і підприємств). Для допомоги голодуючим на початку вересня 1921 року було створено Секцію допомоги голодуючим дітям (Допголдїт), яка спочатку діяла при Центральній Комісії Допомоги Голодуючим (ЦКГ), а потім при Раді

¹ Межибовская Р.Г. Исторические аспекты правового обеспечения защиты детства в рамках борьбы с беспризорностью в период НЭПа / Р.Г. Межибовская // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2010. – №05(181). – Серия «Право». – Вып. 21. – С. 18.

² ДАЛО. Ф. Р–640. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 116, 259.

³ Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 21 с.

захисту дітей України (РЗДУ) й об'єднувала роботу наркоматів освіти і охорони здоров'я у боротьбі з дитячим голодом¹.

У 1923 році основними органами реєстрації та обліку дитячого населення країни стали дитячі адресні столи. Вони створювалися при органах соціально-правової охорони дитинства в системі Наросвіти як окремі установи із реєстрації дітей. Ці органи мали триступеневу систему: центральний дитячий адресний стіл при соціально-правовій охороні дитинства головсоцвиху Наросвіти, губернські і окружні – при відповідних місцевих органах соцвиху. Функціями цих установ були визначені: реєстрація і облік усіх дітей, що звертаються за допомогою, допомога у розшуку дітей, спільна діяльність з Українським Червоним Хрестом із реєстрації дітей². Списки розшукуваних батьками чи інституціями соціального виховання дітей друкувалися в Бюлетені НКО УСРР, журналі «Друзі дітей», газетах «Комуніст» і «Вісті»³. У 1923 році уповноважені Центральної комісії допомоги дітям на місцях отримали циркулярного листа про необхідність масової реєстрації дітей, евакуйованих із Поволжя під час голоду⁴.

Для поліпшення повернення додому дітей, які були евакуйовані під час голоду чи втратили зв'язок із батьками, за вимогою НКО Нарком шляхів сполучення встановив з 1 жовтня 1926 року пільговий тариф із знижкою 50% на проїзд залізницею безпритульних дітей, які поверталися на батьківщину⁵.

Реєструвати дитину можна було лише на підставі листа батьків або родичів із згодою взяти дитину, запиту та пропозицій про реєстрацію дитячих адресних столів, організацій та установ, карток комісії допомоги дітям Українського Червоного Хреста з офіційною згодою рідних на прийняття дитини. Діти старше 14 років могли бути реєструваними тільки за їх власним бажанням. Для проведення реєстрації діти повинні були мати обмундирування та харчовий

¹ Парашевіна О. Діти і голод 1921 – 1922 рр. в Україні [Електронний ресурс] / О. Парашевіна. – Режим доступу до статті: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/14/8.pdf>.

² ДАЛО. Ф. Р–640. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57.

³ ДАЛО. Ф. Р–640. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 73; Спр. 1. Арк. 68.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 88.

⁵ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 63.

пайок. Норми пайків бралися по нормах дитбудинків – до пайку обов'язково включалися пеклеваний хліб, цукор, жири. Особи, які супроводжували дітей, отримували на можливі витрати в дорозі по 1 крб. на кожну дитину. Відправлення дітей відбувалося невеличкими групами до 35 осіб. Діти, визнані лікарем хворими, або такі, що мали схильність до шлунково-кишкових захворювань, не могли бути реєвакуйованими до набуття ними задовільного стану¹. В такий спосіб здійснювалося повернення до дому дітей, вимушених, унаслідок голоду, залишати батьківський дім.

Іншою причиною залишення дітьми рідного дому була складна морально-побутова ситуація в сім'ї (алкоголізм, безробіття тощо) й випадки жорсткого поводження батьків із дітьми, через що діти тікали на вулицю². Траплялися і випадки, коли малозабезпечені сім'ї, які в 1920-і роки не були рідкістю в УСРР, не мали можливості утримувати дітей. У такому разі вони зверталися до державних органів охорони дитинства з письмовим проханням про матеріальну допомогу. Кожний такий випадок розглядався окремо, й часто сім'ї отримували кошти на харчування дітей³. Однак у низці випадків батьки чи матері-одиначки віддавали дітей до установ інтернатного типу.

У Донбасі на 1923 рік нараховувалося 4 тис. безпритульних дітей, центрами скупчення яких були промислові міста або залізничні станції – Бахмут, Луганськ, Микитівка, Дебальцеве, Маріуполь, Таганрог, ст. Каменська, Юзівка⁴. У цілому, незважаючи на активність боротьби з безпритульністю, яку розгорнула влада й громадські організації, це явище, хоча і в менших масштабах залишалося до кінця 1920-х років. За статистикою в 1925 році в УСРР нараховувалося до 40 тис. безпритульників, у 1926 – 30 тис., у 1928 – до 10 тис.⁵

Для здійснення конкретних заходів соціальної політики щодо безпритульних дітей необхідно було створити нову мережу державних і громадських організацій, які б відповідали новим реаліям часу і ви-

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр.1. Арк. 68.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп.1. Спр. 4. Арк. 15.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1 – 2.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 370. Арк. 112.

⁵ Мірошніченко Т.В. Дитяча безпритульність як соціальне явище в Радянській Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Т.В. Мірошніченко // ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 87.

могам партійно-державної влади. У роки ствердження радянської влади функцію боротьби з безпритульністю було покладено на Народний комісаріат соціального забезпечення, а з 1921 року – на Народний комісаріат освіти. Першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів з цієї проблеми, стала Рада захисту дітей, створена декретом РНК УРСР від 14 березня 1919 року й очолена Х. Раковським. Головним напрямом її діяльності стала боротьба з безпритульністю та влаштування безпритульних до інтернатних закладів¹. З цією ж метою було створено Раду захисту материнства і дитинства (1919 рік), відділ охорони дитинства Наркомату освіти (здійснював опіку над розумово-відсталими дітьми та виховними колоніями), дитячу соціальну інспекцію при відділі правового захисту дітей Наркомату освіти (вела боротьбу з жебрацтвом, безпритульністю та експлуатацією дітей)².

У структурі Наркомосу, губернських і повітових відділів освіти на початку 1920-х років були утворені відділи соціального виховання (головсоцвих, губсоцвих, повітсоцвих), на які покладалась функція соціально-правового захисту дитинства та боротьби з дитячою безпритульністю. У складі головсоцвиху функціонували підвідділи: загально-організаційний, охорони дитинства, науково-педагогічний, дитячих установ, соціально-правової охорони неповнолітніх та виховання дефективних (СПОН). Вони відали науково-теоретичними дослідженнями проблем дитячої безпритульності, опікою, патронажем, фінансуванням, забезпеченням і соціально-правовим захистом дітей, організацією мережі дитячих закладів³.

28 листопада 1922 року Раду захисту дітей було ліквідовано, а 10 серпня 1923 року ВУЦВК затвердив «Положення про Центральну комісію допомоги дітям при ВУЦВК», утворивши новий орган боротьби з безпритульністю – Центральну комісію допомоги дітям (далі – ЦКДД) при ВУЦВК на чолі з Г.І. Петровським. Цей орган

¹ Там само.

² Лупаренко С.Є. Вказана праця. – С. 453.

³ Парашевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / С.О. Парашевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 21 с.

мав більш широку компетенцію і фінансову самостійність¹. Його основним завданням була боротьба з безпритульністю та її профілактика. При окрвиконкомках діяли окружні комісії допомоги дітям². Луганська окружна комісія допомоги безпритульним дітям розпочала свою роботу приблизно в лютому 1924 року³.

Протягом першої половини 1920-х років основний тягар боротьби з безпритульністю лягав на організаційну структуру ЦКДД, особливо в губерніях, якій допомагали осередки «Друзі дітей». Відносини між ними були тоді нерівнозначні, позаяк громадське об'єднання лише формувалося, а державна інституція (ЦКДД при Президії ВУЦВК) мала авторитет і вплив⁴.

Улітку 1923 року було прийнято рішення про створення трьох-ступеневої структури комісії: центр – губернії – округа. На місцях при губернських і окружних виконкомках були утворені комісії допомоги дітям. Вони створювалися за зразком Центральної комісії допомоги дітям і склалися із відповідних губернських, або окружних представників народної освіти, народної медицини, совпрофа, комітету ЛКСМУ, жінвідділу, наркомату ЦК КП(б)У, українського Червоного Хреста і госконтролю. Для губернських комісій штат визначався у 4 особи, для окружних – у 2 (відповідального секретаря і рахівника)⁵. Донецька і Полтавська губернії першими перейшли на цю систему.

Утворення окружних комісій позитивно відбивалося на процесі подолання безпритульності, адже утримувати дітей в округах коштувало дешевше. До того ж безпритульники, які перебували в інтернатних установах невеличких міст, або селищ, були відгороджені від згубного впливу великих міст, у яких більше була розвинена підліткова злочинність⁶.

У середині 1920-х років у межах районів були створені Ради охорони дитинства. До їх складу входив інспектор з охорони дитинства органів НКО, інспектор оздороввідділу органів НКЗ і голова комісії неповнолітніх правопорушників⁷.

¹ Мірошніченко Т.В. Дитяча безпритульність як соціальне явище... – С. 87.

² ДАЛО. Ф. Р–640. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.

³ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 298.

⁴ Олянич Л.В. Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей [Електронний ресурс] /Л.В. Олянич. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Ist/2008_32/17.html.

⁵ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр.1. Арк. 4.

⁶ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 170.

⁷ ДАЛО. Ф. Р–640. Оп.1. Спр.1. Арк. 79.

Місцеві установи допомоги дітям також тісно співпрацювали з окрвиконкомками, громадськими організаціями та виробничими установами. До сфери діяльності комісії допомоги дітям входило надання індивідуальної допомоги, реєвакуція дітей, утримання дитячих будинків, проведення оздоровчої та ясельної кампаній, патронат над окремими родинами¹. Індивідуальний патронат передбачав, що кожний із членів товариства обирає собі для перевірки родину, в якій мешкає дитина, що патронується. Усі заходи, які проводилися по відношенню до цієї дитини, мали фіксуватися у спеціальному зошиті².

Одним із напрямків діяльності ЦКДД було забезпечення годуючих матерів і дітей до 2 років (кошти виділялись із розрахунку 2 крб. золотом у місяць на кожну особу). Місцеві комісії відкривали поживні (молочно-роздаткові) пункти в окружних центрах (зокрема, у Луганську пункт був розрахований на годування 150 осіб). До пайків входили рослинне масло, цукор, крупа, борошно³.

Економічна діяльність установ КДД також була спрямована на поліпшення матеріальних умов безпритульних дітей, дитячих установ системи соціального виховання, сімей з низьким рівнем достатку. Ціла низка грошових зборів, згідно з відповідними настановами центральних і місцевих органів виконавчої влади, йшла на потреби окрдопдіту. Так, у Луганському окрузі до фонду допомоги безпритульним дітям відправлялися кошти, отримані від обкладання податком торгівлі вином і пивом. З підприємств стягувалося по 2 коп. за кожну продану пляшку вина та 1,5 коп. за пляшку пива⁴. Окрім того, в 1924 році луганський окрвиконком дозволив недільну торгівлю всім ресторанам, їдальням, кондитерським, пивним й іншим торговим підприємствам, пов'язаним з харчуванням, з 9 ранку до 10 вечора й встановив 10% збір з їхнього валового прибутку на користь безпритульних дітей. Також передбачалося визискування 50 коп. з кожного відвідувача цих установ у недільні дні⁵. На середину 1920-х років у Луганську нараховувалося близько 30 установ, які

¹ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 7 – 9.

² ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 61.

³ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

⁵ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8.

обкладалися спеціальним податком, зокрема, ресторани «Гном» і «Русь», кондитерська, три заїжджих двори, їдальня ЕРМК, винно-бакалійна, чайна та інші¹.

Окремою статтею надходження коштів до комісії допомоги дітям була реалізація зображень В. Леніна – значків, портретів, бюстів, листівок, жетонів – від реалізації кожного з яких 20% вартості перераховувалося на потреби дітей². Усі особи та органи, які отримували дозвіл Всеукраїнської комісії з увіковічення пам'яті В.І. Леніна (а пізніше і органів ДПУ) на видання і розповсюдження виробів із зображенням В. Леніна, повинні були скласти відповідну угоду ЦКДД, яка мала на це монополічне право в Україні³.

Між луганською комісією допомоги безпритульним дітям існувала угода з цілою низкою установ і комерційних підприємств, які надавали матеріальну допомогу безпритульним підліткам. Наприклад, за угодою з пайовим товариством «Ларьок» про спільну торгівлю з лотків, двадцять підлітків було залучено до торгівлі цигарками, сірниками, ваксою, шнурками, конвертами, папером, солодощами. Спочатку їм видавався товар на 3 крб., збільшуючи з часом цю суму до 10 крб. До відкриття нічліжного розподільника підліткам, що торгували з лотків, мали видавати на їх утримання до 30 коп. на день⁴.

Органи допомоги дітям (часто спільно з приватними особами) відкривали казино, іподроми, ресторани, тоталізатори, більярдні, проводили лотереї, значна доля прибутку від яких також відправлялась у фонд боротьби з безпритульністю й покращення матеріального стану сиріт⁵. Усі спектаклі, концерти, вечори, базари, що влаштовувалися ЦКДД та її місцевими органами, звільнялися від податків.

На гроші, зібрані від різних зборів і внесків, окркомісії допомоги дітям утримували своїм коштом дитячі будинки, або інші дитячі заклади (майданчики, ясла тощо). Наприклад, коштом, отриманим від продажу марок та інших зборів, у 1924 році луганська ОКДД утримувала будинок робітничих підлітків на 60 осіб, сільські ясла,

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 56.

² Там само. – Арк. 323 – 324.

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 94 – 96.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 19.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 43.

дві оздоровчі установи та усі 10 дитячих будинків округу, в яких знайшли собі притулок більше тисячі безпритульних дітей¹.

Із цих грошей виділялися засоби і для відкриття нічліжок. Так, на засіданні луганської комісії окружного комітету допомоги дітям у вересні 1924 році було прийнято рішення про відкриття нічліжного притулку для безпритульних на 60 осіб і при ньому – трьох майстерень – пакетної, швацької і панчішно-в'язальної². Членами комісії надавалося велике значення створенню таких установ для безнаглядних, бо, як зазначалося, у одній із вказівок окружним комісіям допомоги дітям: «Нічліжка має стати місцем суспільно-політичної боротьби з безпритульними дітьми і підлітками, роботи дітлахів у майстернях, культурно-освітньої роботи в клубах, які повинні бути при приймальниках, і ліквідації неписьменності»³. Ще один нічліжний розпорядник на 100 осіб був відкритий у Алчевську в 1925 році⁴.

Як правило, відкриття нічліжок та їдалень для безпритульних приурочувалося до Дня жовтневих свят під гаслом «Допомога дітям – пам'ятник Леніну»⁵.

Однак уже з середини 1920-х років місцевим комісіям допомоги дітям було заборонено будувати свої дитячі будинки, а ті, що вже утримувалися ними, наказувалося передати окрнаросвіті у найкоротші строки⁶. У 1928 році, ОКДД за вказівками центру будуть змушені ліквідувати і власні підприємства, що обумовлювалося як об'єктивними причинами – згоранням непу, так і суб'єктивними – централізацією влади та посиленням контролю за діяльністю місцевих організацій.

1926 року Центральна комісія допомоги дітям ініціювала створення районних комісій. Тепер, згідно з трьохступеневою системою управління, центральній комісії підпорядковувались ОКДД, а їм – РКДД, які створювалися при районних виконавчих комітетах. До складу РКДД входили: член Президії РВК (Голова або заступник), інспектор народної освіти, представники відділу охорони здоров'я,

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 103; Спр. 9. Арк. 12.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 73.

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 86.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 298.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 20 – 23, 145.6

Відомості про становище дітей недородних районів
на 1 червня 1925 року

Найменування району	Кількість дітей у недородному районі	Кількість нужденних дітей	Кількість нужденних дітей, що забезпечувались коштами Допдіту	Кількість голодуючих дітей
Новосвітлівський	4597	1015	305	710
Лугансько-Станичний	4520	2294	1390	904
Успенський	8270	780	400	380
Городищенський	3228	1080	750	330
Петровський	4949	2022	1550	472
Слав'яносербський	5423	840	500	340
Дмитрієвський	5310	1800	450	1350

соціального забезпечення, жіночого відділу, профспілкових і партійної організації, товариства сприяння Юних піонерів (далі – Ю.П.), секретаря районного осередку «Друзі дітей»¹. Райдопдіти користувалися дотаціями ОКДД, однак і самі займалися пошуком засобів фінансування через організацію спектаклів, буфетів, відкриття підприємств, розповсюдження значків тощо. При влаштуванні вечорів разового характеру комісії допомоги дітям звільнялися від усіх податків, а Циркуляром НКФ РСФРР від 6 жовтня 1925 року від податку звільнялися всі театри, які належали комісії допомоги дітям². Це ж стосувалося усіх підприємств та установ, які експлуатувалися у різних формах комісіями з покращення життя дітей при ЦИК (аптеки, майстерні, санаторії тощо) і організаціями, що боролися з безпритульністю³.

Місцевими органами допомоги дітям відкривалися годувальні пункти для дітей, що мешкали в районах, охоплених недородом. На 1 червня 1925 року у Луганському окрузі недород спостерігався у семи районах: Новосвітлівському, Лугансько-Станичному, Успенському, Городищенському, Петровському, Слав'яносербському, Дмитрієвському. У цих районах голодувало 4486 дітей (таблиця 1)⁴. У половині цих районів годувальні пункти діяли вже в 1924 році. Норма разового сухого пайку складалася з 1 пуду житнього борошна, 5 ф пшона, 1 ф масла, 1 ф солі⁵. При виділенні пайків здійснювався ретельний облік дітей, які мали на це право, із залученням учителів, комнезамів, комітетів взаємодопомоги. Видача сухих пайків видавалася натурою через комітети взаємодопомоги при дитячих установах – дитбудинках, школах тощо⁶.

Під час голоду місцевостям із недородом кількість пайків для голодуючих була збільшена до 500 одиниць⁷.

Повсякденними справами боротьби з безпритульністю займалися відповідні підрозділи НКО УСРР – переважно головсоцвихів. Крім штатних підрозділів Наркомосу УСРР, які вирішували поточні проблеми безпритульності, ВУЦВК і РНК УСРР постановою від 23 листопада 1927 року створили при НКО України дитячі соціальні інспекції (далі – ДСІ). ДСІ створювалися для виконання практичних завдань боротьби з дитячою безпритульністю та правопорушеннями, а також їх попередження. Вони діяли при місцевих органах освіти, займаючись виявленням дітей, які потребували державного, або громадського втручання, допомоги, матеріального забезпечення; залученням громадськості для здійснення заходів профілактики безпритульності та правопорушень; інструктуванням організацій. За «директивами органів наросвіти» ДСІ здійснювали такі заходи: порушували клопотання перед органами соцстраху та соцзабезу про забезпечення пенсією, або постійною допомогою тих неповнолітніх, що мали на це право, якщо їхні батьки, які працювали за наймом, померли, невідомо де перебувають, або служили в Червоній армії; зверталися до місцевої організації товариства «Друзі дітей», товариства селянської взаємодопомоги та інших організацій і відомчих органів по матеріальну допомогу тим неповнолітнім, що за них ніхто

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 2.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 11; Спр. 31. Арк. 3.

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 130.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 121.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 27.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 57.

⁷ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 84.

не дбав через тимчасову відсутність батьків, або через хворобу останніх, безробіття тощо; брали на себе ініціативу в справі організації населення для масового обслуговування нужденних дітей їдальнями, гарячими сніданками у школі, одягом, взуттям тощо; вживали заходів через апарат окріно, райвиконкомів або сільраду для поновлення зв'язку безпритульних з батьками та повернення на батьківщину неповнолітніх з інших міст, що загубили зв'язок з родиною; відправляли безпритульних дітей та підлітків (стажованих мандрівників, правопорушників, повій) до установ соціального виховання, впливаючи на цих неповнолітніх особистим переконанням та умовлянням і використовуючи в разі негайної потреби заходи примусу (за допомогою міліції); унеможлилювали через відповідні органи (міліцію, карний розшук тощо) вплив на неповнолітніх тих осіб, які спонукали їх до злочину, алкоголізму¹. Заслужує на увагу досвід роботи самих інспекторів – братів і сестер соціальної допомоги. Це були люди не молодші 21 року. Вони відвідували майстерні, сім'ї, установи, затримували малолітніх правопорушників і направляли їх до дитячих приймальників-розподільників. Безпритульних дітей-сиріт і тих, що перебували в дитячих закладах, влаштовували в сім'ї².

Окремими установами, до компетенції яких входив розгляд правопорушень, скоєних неповнолітніми дітьми, були окружні та районні комісії в справах неповнолітніх, котрі підпорядковувалися Всеукраїнській комісії в справах неповнолітніх (далі – ВКОН). Установи цієї комісії були утворені згідно з Декретом РНК УСРР «Про утворення Комісій неповнолітніх» (КОН) від 12 червня 1920 року, за яким скасовувались суди для неповнолітніх злочинців, усі справи передавались до відання КОН, а в структурі Наркомосу утворювались установи соціально-правового захисту дитинства³.

У жовтні 1923 року, згідно з розпорядженням ЦКДД ВУЦИК, Всеукраїнська комісія у справах неповнолітніх ухвалила рішення про необхідність створення при губернських комісіях спеціального органу

¹ Олянич Л. В. Відносини держави...

² Аналіз системи соціального забезпечення в перше десятиріччя після встановлення Радянської влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.info-library.com.ua/books-text-5141.html>.

³ Паращевіна О.С. Роль системи...

– «Летучого патронату», метою якого було б надання допомоги неповнолітнім, випущеним із ДОПРу. До складу цього органу мали увійти представники від таких органів і організацій, як Губнаслгол, Губвиконком, Прокуратура, Комсомол і Соцзабез. Робочим апаратом, який би виконував усю роботу з патрунування, мала стати трійка, склад якої формувався б із осіб, виділених КСМУ, комісією у справах неповнолітніх і Губнаслголом. До завдань «Летучого патронату» входило забезпечення випущених із ДОПРу неповнолітніх одягом і взуттям, надання їм харчування й житла, застосування заходів для їх улаштування шляхом розміщення на роботу, відправлення на батьківщину тощо¹.

У середині 1920-х років в УСРР нараховувалося 40 окружних комісій в справах неповнолітніх, але далеко не всі вони вели активну роботу з ліквідації безпритульності. Лише 8 із них, зокрема, Луганська, Харківська, Київська, Одеська, Дніпропетровська, Вінницька. Волинська та Полтавська, – знаходились на державному бюджеті й здійснювали плідну роботу. Інші 32 комісії перебували в кепському стані². До компетенції місцевих комісій входило вирішення справ із звинувачення неповнолітніх осіб до 16 років у скоєнні кримінальних і адміністративних правопорушень, попередження правопорушень неповнолітніх, надання юридичної допомоги особам до 18 років³.

Функції голови окркомісії в справах неповнолітніх оговорювались у спеціальній інструкції ВКОНу, де вказувалося, що голова комісії має призначатися місцевими органами наркомосу, має бути інспектором окрсоцвиху і мати педагогічну освіту. Його обов'язки поділялися на педагогічні (спостереження за дотриманням педагогічних принципів у роботі комісії, керівництво виховною роботою і соціальним обстеженням тощо) та організаційно-адміністративні (представництво комісії в різних установах, органах й відносинах із третіми особами, керівництво усією її роботою, спостереження за пропагандою ідей комісії та юридичної допомоги в місті та на селі, призначення усього апарату комісії, керівництво обслідувачами, розпорядження кредитами і ведення документації)⁴.

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 63.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 41 – 43.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 80.

Юрист, що входив до комісії у справах неповнолітніх, як її рівноправний член, мав право брати участь у всій роботі цього органу медико-педагогічного впливу, проте, в той же час, він мав контролювати дотримання комісією усіх установлених законом норм і постанов центральної та місцевої влади, стежити за правильним веденням процесуальної сторони, відати юридичною допомогою і консультацією, зв'язувати комісію з органами і установами судово-адміністративного характеру. Раз на тиждень у комісії працювала юридична консультація як для дітей, так і для дорослих.

До обов'язків лікаря – члена комісії – входив медичний огляд кожного правопорушника, який потрапляв на комісію, й спостереження за станом здоров'я підлітків, що утримувалися в колекторі¹.

Комісії на 75 – 80% працювали на селі. У компетенції комісії було застосовування до правопорушників таких заходів, як роз'яснювання, передача підлітка під нагляд громадських організацій, або батьків, переведення до колектору чи реформаторію (при відсутності останнього – у ДОПР, але не більше ніж на 1 місяць), направлення справи до народного суду². Найчастіше комісії обмежувалися роз'ясненнями, рідше – передавали справу до суду.

Більша частина справ про неповнолітніх правопорушників стосувалася крадіжок, на другому місці, як правило, було хуліганство (див. Додаток А). Більшість дітей, правопорушення яких розглядалися комісією, походили із родин робітників; за віковим складом – переважно підлітки 14 – 16 років (див. Додаток Б).

Кількість неповнолітніх правопорушників, не зважаючи на плідну роботу ВКОНу та підзвітних їй комісій і організацій, збільшилася на середину 1920-х років. Тільки у 1925 році вона зросла на 20%³. У протоколі засідання Всеукраїнської комісії в справах неповнолітніх від 10 квітня 1926 року з цього приводу повідомлялось: «Місто дає тяжких, занедбаних дітей, які не затримуються в установах сучасного типу. Безпритульність не зменшується, а росте за рахунок села»⁴. Ще однією тенденцією стало збільшення серед правопоруш-

ників відсотку дітей, які мали родину, а також школярів і вихованців дитбудинків. Кількість дівчат серед юних правопорушників складала 10% – вони, як правило, займалися проституцією. У цей період з'явився іще один вид правопорушень, особливо розповсюджений у містах, – «грабунок скопом» на вулиці¹. Всеукраїнська комісія бачила причину збільшення масштабів дитячих правопорушень у середині 1920-х років у тому, що в профілактичній роботі з дітьми «мало зацікавлені державні органи й ще менше – громадські організації»².

Через луганську комісію в справах неповнолітніх за 1925 рік пройшло 308 справ, по яких було зафіксовано 468 правопорушників – 432 хлопця і 36 дівчат-підлітків. Серед правопорушень переважали крадіжки (217 епізодів за рік), бійки (16 епізодів), далі йшли поодинокі справи про варіння самогону, шахрайство, згвалтування, вбивства³.

Найбільший відсоток правопорушень, скоєних безпритульними підлітками, перепадав на теплу пору року, адже, як зазначалось у одному із звітів комісії в справах неповнолітніх, «з початком літнього сезону правопорушники по дорозі на курорт з вузлових станцій заїжджають у Луганськ, живуть кілька днів і знов уїжджають»⁴. Значна частина правопорушників потрапляла у місто разом із сезонними робітниками, яких нараховувалося до 10 тис.⁵

Основною мірою покарання та профілактики для неповнолітніх правопорушників було утримання в колекторі, куди вони відправлялися після того, як потрапляли разом із своєю справою на комісію. Правопорушник міг бути відпущений додому під підписку або спостереження, якщо його забирали батьки, або родичі. Основними заходами впливу на підлітків-правопорушників, які встановлювала комісія були: нагляд з боку суспільних організацій, спостереження у місті, або районі райінспекторами та педагогами шкіл (якщо дитина навчалася у школі), відповідальне спостереження рідних, відправлення на роботу до міста, або району, утримання в колекторі, у

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 21 – 23.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 10. Аарк. 185; Спр. 15. Арк. 79.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 83.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 68.

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 83.

² Там само.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

⁵ Там само.

найбільш серйозних випадках – передача справи до інших слідчих органів (для рецидивістів старше 14 років)¹. Часто зі шкіл де, вчилися правопорушники, взяті на облік комісією, поступали скарги на цих дітей з девіантною поведінкою. Наприклад, у жовтні 1928 року до комісії надійшов лист завуча трудової школи №14 м. Луганська, в якому йшлося про те, що учень Б. Островський продовжує «жахливо себе поводити, лаятися, бити вікна, ображати дітей», й вимагалось застосувати до нього більш жорстких заходів впливу².

Однією з установ інтернатного типу в містах, до яких, як правило, направляли неповнолітніх правопорушників, були колектори, що виступали як допоміжні установи комісій в справах неповнолітніх. Одночасно в них утримувалося близько 20 – 30 осіб, а за рік через ці установи проходило по півтори-дві сотні підлітків-правопорушників. Діти, що перебували у цих закладах, різнилися за віком – він коливався від 10 до 16 років. Переважна більшість правопорушників потрапляла у колектори за крадіжки, або за хуліганство, часто траплялись випадки грубої поведінки вихованців і, навіть, побиття вихователів³. Штат співробітників колекторів складався з завідувача, двох вихователів, інструкторів з роботи у майстернях, кухарки і сторожа. У колекторах вихованці отримували обмундирування й харчування, проходили медичне обстеження, жили чітко за розкладом дня під наглядом вихователів, навчалися, працювали у майстерні (див. Додаток В). Гроші, отримані ними за роботу на виробництві під час перебування у колекторі, віддавалися на зберігання завідувачу колектором⁴.

Часто малолітні правопорушники і надалі під час перебування у колекторі займалися крадіжками та іншими злочинними, спілкувалися з безпритульниками, обмінювали або продавали їм продукти або вкрадені речі⁵. Більше 70% правопорушників тікали з колектору⁶. Матеріально-побутові умови проживання у різних колекторах різнилися, залишаючись при цьому вкрай поганими, адже фінансування цих закладів у 1920-і роки було недостатнім й мало забезпе-

чувати мінімальні потреби дітей. У окремих колекторах вихователі намагалися залучити дітей до клубної роботи, створювали гуртки – «боротьби з лайкою», художні, газетні, літературні, політико-просвітні¹.

Ще однією установою, призначеною для тимчасової ізоляції й перевиховування неповнолітніх правопорушників, були реформаторії. Вони не були суто виховними закладами, а являли собою грати для старших підлітків і юнаків-правопорушників, до яких, однак, заборонялося направляти дітей до 14 років або з діагнозом про наявність нервової чи психічної хвороби². У деяких великих містах, зокрема Луганську, не існувало реформаторіїв, тому неповнолітні правопорушники до 18 років перебували в окремих камерах при ДОПРах. Оскільки коштів на утримання фахівців, які мали б здійснювати виховну та освітню роботу серед затриманих юнаків, державою не виділялося, то в середині 1920-х років губсоцвих отримав вказівку від НКО домовитися з місцевим ІНО та педкурсами про те, щоб спеціально створені групи студентів проводили в ДОПРі освітню роботу³.

Основний дитячий будинок для правопорушників у Луганську знаходився в жалюгідному стані. Він був розрахований на 30 вихованців при 8 особах медперсоналу. При будинку працювала швацька та столярна майстерні. Основними проблемами тут, як і в більшості дитячих будинків була нестача одягу, білизни, предметів побуту, погане харчування.

Тривалий час у цьому закладі діти не мали змоги працювати в саду, огороді та полі через відсутність одягу та взуття. Самообслуговування дітьми в дитбудинку здійснювалося на 75%: вони брали участь у прибиранні приміщення, чергуваннях на кухні, їдальні тощо. До 1924 – 1925 років побут і виховна робота у будинку почали налагоджуватися, особливо після того, як у 1925 році будинок узяв на своє утримання Наркомат освіти Було навіть організоване дитяче самоуправління, повністю до цього відсутнє⁴.

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 6.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 32; Спр. 37. Арк. 11 – 14.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 215; Спр. 15. Арк. 148.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 32.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 36.

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 20 – 22.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 27.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 79.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 85 – 86; Луганская правда. – 1925. – №152(1921). – 9 июля. – С. 2.

З другої половини 1927 року на Луганщині відбувається зменшення дитячої безпритульності, збільшується охоплення підлітків підприємствами і майстернями¹. Дещо зменшився і відсоток правопорушень, скоєних неповнолітніми. Більшість таких правопорушень у 1928 – 1929 роках в окрузі здійснювалося підлітками з інших округ або залишеними батьками-сезонними працівниками та дітьми, які опинились на вулиці внаслідок ненормальних сімейно-побутових умов. При цьому, незважаючи на плідність роботи, яку проводила окружна комісія, робота районних комісій залишалася незадовільною через брак спеціалістів та інструктажу з боку центральних органів².

Серед проблем, з якими стискалася окружна і районні комісії, – брак фахівців, погане фінансування державою. Часто працівники системи соціального виховання й установ допомоги дітям не отримували зарплати або працювали за мізерну платню. Наприклад, представник окрсуду, який працював при луганській окружній комісії в справах неповнолітніх, у другій половині 1920-х років, не отримував зарплати навіть пожегонно³.

Наприкінці 1920-х років змінився характер діяльності комісії через те, що вся робота окружної установи допомоги дітям передана до комісії і СПОНу. До їх функцій входило надання матеріальної допомоги дітям, відрядження дітей, що втратили зв'язок з батьками, додому, видання дітей під патронат міліції, батьків, рідних, відрядження осуджених підлітків до виробничих установ⁴. Підлітки відряджались на роботу до гірпромучу, рудоуправлінь, майстерень, ФЗУ. Їх навчання тривало 6 місяців, протягом яких вони отримували допомогу від комісії⁵.

З 1929 року, згідно з постановами всеукраїнського семінару робітників СПОН і комісій в справах неповнолітніх, було взято курс на розвиток політехнізму в трудових школах і дитячих будинках й по-

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 16.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 17 – 18.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 36.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 17 – 18.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 17 – 18.

силення зв'язку навчальної роботи з виробництвом і життям суспільства¹. Основним напрямком цієї роботи стала «агрономізація сільської школи та дитячих будинків із максимальним використанням досвіду й методів роботи шкіл сільської молоді та індустріалізація цих установ по містах»². Окрім того, було перенесено центр уваги установ СПОНу з питань боротьби з безпритульністю на її профілактику.

Комісії у справах неповнолітніх були ліквідовані в 1935 році, а їх функції перейшли в решті-решт до НКВС. Пояснюючи причини ліквідації цих установ дослідник А. Зінченко, зазначає, що «коли репресії стали нормою суспільно-політичного життя, зникла необхідність в існуванні та діяльності органів, які керувалися нормами моралі та права»³.

До 1923 року облік дітей вівся достатньо хаотично. Даних про місце розташування дітей, їх рух у системі інтернатних установ і взяття під опіку в місцевих й центральних органах соцвиху та наросвіти явно бракувало. Про це свідчить поява у 1923 році циркулярного листа до всіх дитячих установ соцвиху, в якому вимагалось обов'язково реєструвати усіх дітей. Цей наказ мав стимулювати створення єдиної системи обліку дітей, адже часто траплялися випадки, коли батьки довго не могли знайти своїх дітей, відданих раніше до дитячого будинку⁴.

Полегшити боротьбу з безпритульністю й упорядкувати облік дітей мав суцільний перепис дітей, започаткований у зв'язку з виходом у світ постанови РНК від 15 травня 1925 року про розбудову шкільної мережі загального навчання в УСРР. У рамках перепису збиралися дані про кожну дитину, яка мешкала в дитячих будинках міста або села⁵.

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 50 – 52.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 51.

³ Зінченко А.Г. Діяльність центральних державних органів з питань подолання дитячої безпритульності у 20 – 30-х роках ХХ століття в Україні [Електронний ресурс] / А.Г. Зінченко. – Режим доступу: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-10/054>. – С. 64.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 370. Арк. 73.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 102.

На кожну дитину, яка потрапляла до дитячого будинку чи іншої установи інтернатного типу заводилася спеціальна картка, в якій вказувалися такі дані: де, коли і до якої установи вона потрапила, прізвище, ім'я та по батькові, вік, місце народження, відомості про батьків, їх адреса, причина потрапляння до закладу (при наявності батьків), відомості про родичів (якщо вони відвідували дитину), відомості про зміни у житті вихованця¹.

Діти до 3 років мали утримуватися в установах Охматдиту, хоча траплялись випадки, коли малолітні діти знаходились в установах соцвиху². Діти, згідно з радянським законодавством (арт. 189 Кодексу про Наросвіту), вважались неповнолітніми до 16 років.

У кожному випадку надходження дітей до дитячого будинку керівник закладу мав надсилати заяву про це до окружного дитячого адресного столу, існуючого при окрсоцвиху, до якої додавався список нових вихованців. У випадку, коли дитина залишала заклад, інформація про це негайно надходила до соцвиху³.

На 1 грудня 1928 року в цілому по Україні нараховувалося 234 установи СПОНу для нормальних дітей, 87 установ для дефективних дітей, 52 будинки-ізолятори для хворих дітей та 20 приймальників і розподільників. Загальна чисельність дітей, що знаходились в установах інтернатного типу сягала 40 537 осіб⁴. З них у Луганському окрузі знаходилося 2 установи інтернатного типу для нормальних дітей, 1 – для дефективних, 1 будинок-ізолятор для хворих дітей, 1 приймальник-розподільник. Загалом у цих установах перебувало 510 дітей⁵.

Отже, для ліквідації масової безпритульності дітей до кінця 1920-х років в Україні сформувалась державна система захисту дитинства і подолання дитячої безпритульності. Вона включала в себе організаційно-правову базу, структуру центральних і місцевих керівних органів і мережу дитячих закладів для безпритульних дітей. Центральними органами були РЗДУ (1920 – 1922) і ЦКДД (1922 – 1932).

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 99.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 45.

⁴ Україна: статистичний щорічник. – Х., 1929. – С. 96 – 97.

⁵ Там само.

Вони виконували роль керуючих і контролюючих організацій та угоджували діяльність підрозділів виконавчої влади.

Сама боротьба з безпритульністю та її наслідками мала різні форми. Спочатку вона полягала у рятуванні дітей від голоду 1921 – 1923 років, й, відповідно, основними формами її були евакуація дітей, відкриття їдалень і дитячих приймальників. У наступні роки робився наголос на процес подолання наслідків голоду (почалося відкриття стаціонарних установ, залучення шефів до роботи з безпритульними та допомога дитячим установам). Тоді ж, на рубежі 1923 – 1924 років влада перейшла до планової роботи – розпочалося відпрацьовування чітких форм боротьби з безпритульністю, розбудова мережі спеціальних установ і закладів допомоги дітям. Однак, як зазначає дослідниця О. С. Паращевіна, «аналіз діяльності органів і установ народної освіти у подоланні дитячої безпритульності підвів нас до висновку, що вона спрямовувалась не на усунення причин і джерел означеного соціального явища, а на роботу з їхніми наслідками – безпритульними дітьми. Цей факт був однією із причин того, що дитяча безпритульність не була ліквідована до середини 1930-х років»¹.

1.2 Роль громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності. Патронат, опікунство та всиновлення сиріт

Значна робота з поліпшення стану безпритульних та охорони дитинства здійснювалася профспілковими і громадськими організаціями, колективами підприємств. Найбільш поширеними заходами були «Тижні захисту дітей», «Дні голодних дітей», суботники допомоги безпритульним, збирання пожертвувань, одягу та взуття, ремонт приміщень дитячих закладів, відрахування із заробітків на користь дитбудинків тощо².

Матеріальну допомогу установам, які вели боротьбу з безпритульністю, здійснювало Всеукраїнське товариство Червоного Хреста, яке на початку 1920-х років розгорнуло широкомасштабну, ба-

¹ Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти...

² Мірошніченко Т.В. Вказана праця. – С. 87.

гатопланову роботу гуманітарного напрямку. Так, наприкінці 1923 та на початку 1924 року був проведений «Тиждень Червоного Хреста», під час якого частина зібраних коштів пішла на утримання діючих й на створення нових диспансерів, амбулаторій і «сонячних таборів» для дітей, відкриття дитячих санаторіїв, притулків, інтернатів, напівінтернатів.

По дитячій лінії комітети Червоного Хреста організовували в селах патронажі для безпритульних дітей, брали над ними опікунство, організовували ясла, консультації, гарячі сніданки у школах.

У березні 1924 року в організаційну роботу з дітьми було внесено новий момент – на Червоний Хрест було покладено одночасно і функції допомігу в особі його периферичних осередків «Друзів дітей». Справу було поставлено так, що кожний член УЧХ ставав одночасно й членом осередку «Друзі дітей». Таких осередків, за даними Українхреста, по всій Україні тоді нараховувалося 145. Питання, поставлене ЦК допомоги дітям про відокремлення від організацій Українхреста осередків «Друзів дітей», було остаточно розв'язано. Було також вирішено, що організація Українхреста на транспорті стане одночасно й органом допідіту. З того часу робота з безпритульними дітьми велась цими організаціями спільно.

Для поліпшення роботи РНК СРСР у 1926 році видав постанову, в якій доручив народному комісаріату шляхів сполучення обладнати в окремих пунктах 60 вагонів-теплушок і налагодити харчування дітей, які в них будуть утримуватися¹. Разом з губернськими комісіями допомоги дітям осередки Товариства Червоного Хреста організовували молочно-роздаткові пункти (наприклад, у Луганську їх було відкрито 200) та нічліжно-харчувальні пункти для безпритульників².

Так, на Катерининській залізниці дорожній комітет Українхреста щодня видавав 50 безкоштовних обідів для безпритульних дітей. Крім цього на прибутки від ідалень були відкриті дитячі будинки для безпритульних на станціях Знаменка та Катеринослав. На Донецькій залізниці за допомогою луганського окружного осередку допідіту

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 128 – 129.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

відкрилися три будинки для безпритульних дітей. У малих селах практикувалася робота з опікунства сільських сиріт – безпритульних годували, влаштовували для них гарячі сніданки у школі.

Одним із заходів, спрямованих на збір додаткових коштів для безпритульних дітей, були «Місячники допомоги безпритульним», під час яких відбувався продаж значків і марок, проводилися лотереї, збиралися пожертви¹. Протягом «місячників» обов'язково здійснювалися перевірки стану установ, у яких перебували безпритульні².

Для збору додаткових коштів у фонд допомоги дітям у березні 1925 року Товариством Українського Червоного Хреста та ЦКДД була проведена всеукраїнська санітарно-культурна лотерея. Переможці лотереї мали змогу відпочити на кращих курортах УСРР³. З метою отримання коштів окрім «тижнів», «місячників» і «днів» допомоги дітям, запроваджувалися речові розиграші⁴. Наприклад, під час одного із місячників у Луганському окрузі плата на більярд підвищувалась на 10 коп., й на потреби дітей йшло 10% від суми виграшу у казино. Зростали також ціни на білети до театру і кіно, встановлювався податок на купівлю алкогольних виробів: по 3 коп. з кожної пляшки пива, по 10 коп. з пляшки вина, по 5 коп. з пляшки горілки. Підвищувалась плата за оренду торгових приміщень на 3% тощо⁵.

Однак уже в 1927 році гуманітарна робота Товариства Червоного Хреста була суттєво згорнута, а її установи цього профілю передані до інших державних організацій.

28 січня 1928 року за постановою ВУЦВКу були створені всеукраїнські і місцеві фонди імені В. І. Леніна для організації допомоги безпритульним дітям. Тоді ж були скасовані попередні постанови державних органів про загальносоюзні та місцеві фонди від 25 липня 1924 року і про всеукраїнський фонд ім. Леніна від 10 вересня 1924 року⁶.

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 16.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 2.

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 93.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 81.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

⁶ Олянич Л.В. Відносини держави...

Значну допомогу державі у справі ліквідації безробіття надавали осередки товариства «Друзі дітей» (далі – ДД). Це товариство виникло в 1923 році на основі комісії допомоги дітям (допдіт), утворених у період боротьби з голодом¹. Осередки «Друзів дітей» самостійних прав юридичної особи не мали, а діяли спочтаку, як орган допдіту, від його імені, за його мандатами і дорученнями. Кожний осередок реєструвався в місцевому органі допомоги дітям, одночасно виступаючи як місцевий орган Соцвиху і Охматдіту, виконував їхні директиви та реєстрував свої установи у відповідних органах².

На 1 квітня 1925 року в Україні вже нараховувалося 4277 осередків «Друзів дітей» із загальною чисельністю 388.845 членів³. Того ж року до складу товариства «Друзі дітей» влилося товариство сприяння юним піонерам (далі – Ю.П.), після чого воно стало називатися «Товариство друзів дітей». На кінець 1926 року на його обліку було близько 30 тис. безпритульних дітей по усій Україні.

Реформоване товариство працювало по двох основних напрямках: у напрямі надання допомоги безпритульним дітям і напрямі надання допомоги піонерським організаціям⁴. Основними завданнями товариства «Друзі дітей» на підприємствах і транспорті були участь у організації установ для обслуговування безпритульних, хворих дітей, дітей грудного віку, вагітних і матерів, які годують немовлят; шефство та патронування над дитячими установами; участь у кампаніях допомоги дітям; сприяння органам охорони праці в боротьбі проти експлуатації дітей, залучення їх до торгівлі тощо. Осередки товариства відрізнялись значною численністю. Наприклад, у Маріупольському окрузі в 1926 році діяло 169 осередків цього товариства з кількістю членів у 6.839 осіб, у Луганському окрузі – 47 осередків з кількістю членів у 10.000 осіб⁵. Можна відзначити позитивну динаміку зростання кількості осередків «Друзів дітей» у Луганському окрузі з 1924 по 1929 рік (див. Додаток Ж).

¹ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 177.

² Дудченко О. Правовий статус та основні напрямки діяльності осередків товариства «Друзі дітей» у Ніжині у 1925 – 1925 роках / О.Дудченко // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: історико-культурологічний збірник. – Вип. 3(6) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – С. 40.

³ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 177.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 43.

⁵ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

Однак кількість членів зростала непропорційно кількості осередків (в окремі роки вона навіть знижувалася), що є цілком закономірним і має таке пояснення. По-перше, з 1926 року починає швидко зростати кількість осередків, які створювалися на виробництвах, тому, якщо міські та сільські осередки відрізнялися чисельністю, то виробничі осередки могли нараховувати мало членів. Відповідно, збільшення кількості осередків за рахунок їх подрібнення та перепідпорядкування часто призводило до втрати частини членів. По-друге, збільшення відповідальності й обов'язків, які покладалися на кожного члена осередку з другої половини 1920-х років, що передбачало вже не просто формальне членство, а певне практичне навантаження, вірогідно, також спричинило повільність у збільшенні кількості осередків «Друзів дітей». Для створення на підприємстві або установі осередку товариства достатньо було бажання мінімум 15 осіб, які прагнули стати його членами. Максимальна кількість членів такого осередку не була обмежена¹. Матеріальна база спілки складалася з членських внесків, розмір яких встановлювався спільним зібранням, пожертвувань, прибутків від заходів осередку та залучення до осередку нових членів. Сума внеску могла як збільшуватись, так й зменшуватись (залежно від заробітної плати) для деяких груп членів або окремих її осіб. Членські внески для „Друзів дітей” дорівнювали 10 коп., таким же був вступний внесок².

Розподіл коштів окружного товариства передбачав, що 25% відраховувалося у районні виконавчі бюро, решта розподілялась таким чином: 40% – на потреби піонерської організації, 60% – у фонд боротьби з безпритульністю³. Якщо в силу якихось причин осередок ліквідувався, його майно передавалося дитячим установам⁴.

Серед підприємств і установ Луганського округу, при яких існували найбільші осередки товариства, – індустріальний робак, текстильні фабрики Луганська і Родакова, Луганське товариство кустарів і ремісників, емальзавод, ДПУ та інші⁵.

¹ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31.

² ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 134.

³ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 15.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31.

⁵ ДАЛО. Ф. Р–643. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 11 – 12.

До кожного осередку ДД прикріплювався загін юних піонерів. Допомогу товариству надавали і комсомольці, особливо під час місячників боротьби з безпритульністю та інших спільних заходів із допомоги дітям. Так, під час місячника, який тривав з 1 жовтня по 1 листопада 1926 року, було поставлено завдання: привернути громадську думку до питання боротьби з дитячою безпритульністю й зібрати кошти для цієї мети. Комсомольці Луганського округу взяли участь у цьому заході шляхом надання допомоги агітаційно-пропагандистськими силами, участі комсомольців і піонерів у кухлевих зборах, допомоги у вилученні безпритульників з вулиці, виголошенні доповідей і проведенні бесід на зібраннях ЛКСМУ та юних піонерів, залучення піонерських загонів до проведення виховної роботи у дитячих будинках, а комсомольських та піонерських осередків – до спільної праці з товариством ДД¹.

Завданнями, що постоли перед місцевою спілкою «Друзі дітей», були такі: боротьба з дитячою безпритульністю шляхом організації нових дитячих закладів, шефство над цими установами, охорона дитячого здоров'я, проведення та підтримка усіх кампаній, організованих органами допомоги дітям, розповсюдження інформації щодо стану безпритульності серед населення².

У рамках проведення літніх оздоровчих кампаній для дітей члени товариства організовували майданчики оздоровчо-виховного характеру для школярів і юних піонерів, фізкультурні майданчики, солярії для дітей з туберкульозом, сільські майданчики³.

Правління товариства «Друзі дітей» надсилало листи та звернення до різних соціальних і професійних груп – робітників, селян, інтелігенції, червоноармійців – з пропозицією взяти участь у боротьбі з безпритульністю й надати допомогу дитячим будинкам⁴. Листи-звернення направлялись і до бюро Юних піонерів. У них йшлося про необхідність здійснення шефства над дитячими будинками та «зміцнення змички між дітьми робітників і дітьми, які виховувалися у дитячих будинках»⁵.

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 18.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 43

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 16.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 68.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 25.

У 1926 році в зв'язку з активізацією діяльності осередків товариства, його окружне правління вирішило організувати короткострокові курси на 20 – 25 осіб з підготовки працівників «Друзів дітей»¹. Того ж року у складі окружного товариства для розмежування напрямів його діяльності були виділені спеціальні комісії – агітаційно-пропагандистська, фінансова, організаційна.

Осередки товариства займались збором коштів, проведенням добродійних спектаклів, переписом безпритульників, реевакуацією дітей та наданням індивідуальної допомоги. Підставою для проведення благодійних культурно-масових і розважальних видовищ, кошти від яких ішли на допомогу дітям, була відповідна постанова ВУЦВК і СНК УСРР про звільнення від усіх податків спектаклів, концертів, вечорів і базарів, які влаштовувалися ЦКДД².

З цією ж метою губкоми організовували різноманітні лотереї та підписку на газету «Друзі дітей». Це була типова газета для юнацтва, в якій мались такі рубрики: «Пошта», «Творчість дітей» та інші, що висвітлювали найбільш актуальні питання із життя дітей, проблеми безпритульності, новини, резолюції з'їздів товариства «Друзів дітей», надавали відповіді на запитання читачів³. Для популяризації газети та забезпечення її доступності широким масам населення, її ціну в 1925 році було знижено до 15 коп.⁴

Під егідою товариства «Друзі дітей» в 1926 році у видавництві «Пролетарій» була випущена брошура «Комсомол и беспризорность» під ред. А. Д. Калініної⁵. Вірогідно, її метою було залучити комсомольську та піонерську організацію до боротьби з дитячою безпритульністю.

Активна діяльність окружних і районних осередків товариства давала свої результати – завдяки їй щороку сотні безпритульних дітей реевакуювалися до своїх сімей, відправлялися до дитячих будинків, влаштовувалися на виробництві⁶. З середини 1920-х років пріоритетним напрямом діяльності «Друзів дітей» стала саме попе-

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 8.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 87.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 271.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 5.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

реджальна система заходів – патрунування, одноразова допомога, реевакуація, влаштування підлітків на роботу, організація навчально-виробничих майстерень для сиріт, полусиріт, переростків дитячих будинків. З цією метою у Луганську були влаштовані кулькова, коробкова, переплітна майстерні, миловарня тощо. На 1929 рік осередками «Друзів дітей» було охоплено вже 10 із 12 районів округу¹.

Установи товариства «Друзі дітей» – як центральні, так і місцеві – діяли паралельно з установами комісії допомоги дітям й, по суті, виконували ті ж самі функції. Часто вони об'єднували свої зусилля й проводили спільну роботу на місцях, а до складу їх місцевих органів іноді входили одні й ті ж люди. Однак на середину 1920-х років намітилася тенденція, коли зміцнілі осередки «Друзів дітей» намагалися вийти із-під підпорядкування КДД і навіть перебрати на себе їх функції². Про суперечливість цієї ситуації пише у своєму дослідженні і дослідниця Л. В. Олянич: «У 1926 р., особливо до затвердження 11 березня статуту товариства «Друзі дітей», почали з'являтися суперечки у відносинах між ним та ЦКДД. Готуючись до свого установчого з'їзду товариства, його ініціатори підкреслювали той факт, що осередки «Друзі дітей» є «... підсобною організацією в роботі комітетів допомоги дітям»³. Відносини між державною установою та громадським об'єднанням мали характер організаційної опіки та використання громадської ініціативи, але осередки «Друзі дітей» не були функціональним підрозділом комісії, хоча до 1926 року не мали визначеного юридичного статусу⁴. Така ситуація, що в ряді випадків виливалася у конфлікти на місцях, не влаштовувала центральні органи влади, які намагалися максимально централізувати контроль над усіма організаціями, що мали діяти єдиним фронтом у рамках державної соціальної політики.

23 листопада 1927 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», якою затвердили офіційний юридичний документ – «Положення про заходи боротьби з дитячою безпритульністю». У документах, на-

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 38.

² ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 127.

³ Олянич Л. В. Відносини держави...

⁴ Там само.

решті, було визначено типи існуючих в країні безпритульних – «діти війни», «діти голоду», «діти непу», «діти репресій», а також характер безпритульності – стихійний масовий вуличний, контрольований вуличний, частково-вуличний, прихований¹. Постанова і положення мали силу закону, які зобов'язували відповідні структури боротися з дитячою безпритульністю, надаючи їм відповідні права та функції. Зокрема, товариство «Друзі дітей» мало повноваження громадської установи, яка офіційно встановлювала соціально-правовий факт безпритульності тієї чи іншої дитини. Постанова визнала ЦКДД головною координуючою державною інституцією, яка спрямовувала діяльність різних установ, що займалися проблемами безпритульності. В офіційних документах товариства, особливо у звітах, зазначалося, що перший з'їзд товариства у травні 1927 року «... відокремив роботу Комісії Допомоги Дітям від роботи товариства „Друзі дітей”»². Проте, стосунки між комісією та товариством ДД і надалі залишалися напруженими, поки у 1932 році за постановою IV Сесії ВУЦВК окружні комісії допомоги дітям не були ліквідовані, а їх завдання й функції повністю перебрані товариством «Друзі Дітей»³.

Доля ж цього товариства склалася не кращим чином. Уже спочатку 1930-х років державна влада поступово почала обмежувати товариство «Друзі дітей» у його правах і діяльності. Так, у розпорядженні Секретаріату Президії ЦВК УРСР від 27 травня 1935 року, надісланому на місце, йшлося про те, що товариство не є навчально-виробничим підприємством й, відповідно, його діяльність має обкладатися податком на загальних засадах⁴. А незабаром воно буде розпущено.

Як бачимо, в перше повоєнне десятиріччя громадські установи із допомоги дітям активно співпрацювали з органами юстиції, співробітники яких надавали допомогу неповнолітнім у формі юридичних консультацій. Протягом 1920-х років в установах ВКОНу тривав

¹ Ільченко О.Ю. Виховання дітей – без притульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Ю. Ільченко. – Х., 2006. – 21 с.

² Олянич Л. В. Відносини держави...

³ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 11, 59.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

процес розробки положення про юридичну допомогу неповнолітнім, яке мало поліпшити їх становище¹. Органи міліції та ДПУ також були активно задіяні в боротьбі з безпритульністю, адже саме їх силами проводилися масові облави на вулицях міст, після чого сотні безпритульних дітей потрапляли до розподільників, лікарень, дитячих будинків, де могли отримати належну медичну допомогу й харчування. Лише завдяки спільній роботі державних установ допомоги дітям, громадських і виробничих організацій, окремих ентузіастів, безпритульність наприкінці 1920-х років пішла на спад. У зв'язку з цим акцент у боротьбі з безпритульністю був перенесений на профілактику бездоглядності, попередження педагогічної занедбаності.

Окремою формою не тільки боротьби з безпритульністю, але і її профілактики була система передачі безнадзорних дітей під *патронат*, започаткована в 1921 – 1922 роках. Науковець А. Г. Зінченко у своїх дослідженнях прийшла до висновку, що патронат був «найбільш ефективною та розповсюдженою серед форм участі громадськості в подоланні дитячої безпритульності» й являв собою систему передачі дітей-сиріт на утримання та виховання (часткове або повне) до окремих підприємств, військових частин, громадських організацій (колективний патронат) або сімей (індивідуальний патронат). На колективний патронат передавали дитячі будинки. Індивідуальний патронат запроваджувався для вихованців дитячих будинків, а згодом і для вилучених з вулиці безпритульних дітей². Діти, які знаходилися під індивідуальним патронатом перебували у кращому стані, ніж діти із інтернатних установ, головним чином, через можливість отримати родинне виховання. Однак, «під час голодомору 1932 – 1933 років практика переведення дітей на патронат (індивідуальний – до селянських сімей, колективний – радгоспам та колгоспам) була антигуманною, а то і злочинною, бо призвела до неминучої смерті дітей у голодному селі»³.

¹ ДАЛО. Ф. Р–640. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 106.

² Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Г. Зінченко. – О., 2002. – С. 11.

³ Там само.

При отриманні дитини під патронат ретельно перевірялося матеріальне забезпечення родини та всі її члени на предмет працевлаштування. Вони обов'язково повинні були мати постійні місця роботи та джерела прибутків, щоби державна допомога не ставала для них корисним мотивом оформлення патронату. І, хоча допомога у розмірі 50 крб. щомісяця не покривала усіх витрат на утримання дитини, інспекторські перевірки все ж виявляли випадки взяття дитини під патронат заради отримання додаткового прибутку¹. У таких сім'ях діти часто залишалися без нагляду, були приречені на напівголодне існування, займалися жебрацтвом, дрібними крадіжками. А такі випадки не були поодинокими. Наприклад, у 1929 році біловодський районний відділ освіти отримав інформацію про несумлінне виконання однією родиною своїх батьківських обов'язків щодо всиновленої дитини. Спеціальна комісія виявила факти побиття з боку дружини вихователя². У Лутугінському районі при обстеженні стану патронованих дітей в 1938 році також були виявлені факти порушення прав вихованців. У окремих родинах діти спали на ліжках без матраців, погано харчувалися. Господарка, якій було доручено догляд за дітьми, ніколи не бувала дома. Не маючи змінного одягу, діти ходили брудними, ніколи не милися³.

Перевірка стану патронованих дітей у господарстві шахти ім. К. Ворошилова, виявила, що двоє вихованців вимушені були ходити на обід за 2 км., у господарстві Успенського робкому проживало п'ятеро дітей в одній кімнаті. Діти, хоча і навчалися в школі, але відставали по деяких предметах⁴.

Відділи народної освіти систематично перевіряли умови утримання патронованих. Результати таких перевірок свідчили, що більшість цих дітей перебували в родинах із важкими матеріально-побутовими умовами, які не мали можливості забезпечити їх необхідними речами: взуттям і більш-менш придатним одягом, через що діти часто пропускали заняття у школі. Так, на початку 1929/1930

¹ ДАЛО. Ф. Р–529. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 49.

² ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 141.

³ ДАЛО. Ф. Р–693. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 16.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–693. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 17.

навчального року лише у Лисичанському районі не відвідували школу більше 30 патронованих дітей¹.

Необхідно зазначити, що в окремих випадках передбачалося й дострокове розірвання угоди патрунування у разі, якщо перевірки виявляли суттєві порушення умов договору, або, якщо у родині, яка виховувала дитину відбувалися зміни, що заважали нормальному розвитку та вихованню дитини. Значну частину таких знедолених дітей знімали з патронату та влаштовували до дитячих будинків. Усім іншим надавалася допомога. Додатковим джерелом поліпшення матеріально-побутових умов патронованих дітей була підтримка з боку громадськості, котра регулярно організовувала збір коштів на користь дітей-сиріт, проводила недільники та місячники допомоги знедоленим дітям, надавала індивідуальну допомогу².

Відділи народної освіти постійно вели облік патронованих дітей за єдиною формою, в якій наводилися усі дані про дитину, а саме: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, стан здоров'я, інформація про родину, в якій дитина знаходилася на патронаті тощо. Виховання патронованих дітей тривало до досягнення ними 16 років, після чого вони розпочинали власне самостійне життя. Утім, зв'язок із відділами народної освіти не припинявся³. Окрім грошової допомоги, яка виділялась родинам патронованих дітей, із місцевих бюджетів ці вихованці отримували по 60 крб. на ошадкнижку до досягнення ними повноліття⁴.

Існували і певні недоліки в роботі постійних комісій виконкомів районних рад із догляду за патронованими дітьми. У окремих районах умови перебування дітей під патронатом перевірялися несистематично, виконкоми районних рад депутатів трудящих не завжди стежили за правильністю використання асигнувань на патронат і промислові товари для патронованих дітей, у зв'язку з чим мали місце розбазарювання грошових й товарних фондів, що і призводило до судової відповідальності. Окрім того спостерігалися випадки

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 112.

² ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37.

³ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 140.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 268.

відвертих зловживань заради матеріальної вигоди. Так, деякі громадяни намагалися покращити власні побутові умови за рахунок державної допомоги патронованим дітям¹.

Активну участь в організації оздоровлення дітей-сиріт і дітей, що знаходилися під патронатом, брала Ворошиловградська диткомісія. До її компетенції входило складання списків дітей, що потребують за медичними показниками оздоровлення у санаторіях країни. Путівки для таких дітей в УРСР надавали санаторій «Пуша Водиця» Київської області, «Веберівка» Харківської області та санаторій імені 10-річчя піонерської організації м. Одеса. Так, улітку 1937 році за поданням диткомісії путівки до цих санаторіїв отримали 23 дитини – вихованці дитячих будинків № 1 і № 2 м. Ворошиловграда й патроновані діти 6 районів області².

Отже, хоча патронат мав суттєві недоліки, ця форма боротьби з безпритульністю, винайдена на початку 1920-х років, широко упродовжувалася і в подальші роки. На 1937 рік в Ворошиловградському районі під патронатом перебувало 151 особа³.

Ще однією формою боротьби з безпритульністю та бездоглядністю було *опікунство* – охорона особистих і майнових прав дітей, що залишилися без батьків. Зазвичай, опікунами ставали родичі дитини, які керувались родинними почуттями, а не матеріальною користю. Проте, опікунами могли стати не лише близькі родичі дитини, але й зовсім сторонні особи.

Процедура взяття під опіку дитини була достатньо простою. Особи, що прагнули взяти дитину, мали написати заяву до окружної інспектури освіти й, у разі позитивної відповіді, – поручительство, у якому зобов'язувалися утримувати вихованця до повноліття, дати йому виховання й освіти. Після цього завідувачу дитячим будинком надавалася інструкція від окружного інспектора освіти, а поручителю видавалося посвідчення в тому, що він може взяти конкретну дитину. Причина взяття дитини поручителем у 1920-і роки часто навіть не вказувалася⁴.

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 56.

² ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 12, 16.

³ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1 – 3.

Менш розповсюдженим було усиновлення, оскільки не мало матеріальної підтримки з боку держави. Мало хто відважувався без додаткової матеріальної допомоги брати на виховання дитину особливо, якщо зважити на те, що часто власні батьки віддавали дітей до державних виховних установ, щоби забезпечити їм нормальне утримання. До того ж, право всиновлювати дитину у Радянській державі було закріплено тільки в 1926 році, коли був узаконений і офіційний шлюб. Тоді ж судам було надано право виносити рішення про відбирання дітей до 14 років у батьків і передачу їх органам опіки¹.

Проте, незважаючи на застосування таких форм улаштування дітей-сиріт як опікунство, патронат і усиновлення, подолати дитячу безпритульність, викликану комплексом причин напочатку 1930-х років, так і не вдалося. У серпні 1931 року ВУЦВК схвалив програму боротьби з дитячою безпритульністю й поставив завдання ліквідувати її до кінця 1932 року. Планом передбачалося поліпшити виробничу базу дитбудинків шляхом прикріплення їх до промислових підприємств, ФЗУ, МТС і радгоспів, розширити мережу інтернатних установ і перевести частину дитячих будинків на республіканський бюджет². Ці плани не вдалося повністю реалізувати у зв'язку з наслідками масштабного голоду. Кількість дітей-сиріт, дітей «ворогів народу» та безпритульників збільшувалася щороку, викликаючи переповнення дитячих інтернатних установ. Що цікаво, державна влада не визнавала справжніх причин посилення збільшення безпритульних, перекладаючи відповідальність за це виключно на місцеві партійні осередки та органи влади, адміністрацію дитячих закладів. Так, у Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 31 травня 1935 року «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» наявність безпритульних дітей в країні була напряму пов'язана із незадовільною роботою місцевих радянських, партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Для виконання цієї Постанови при кожному дитбудинку створювалися наглядові ради, які склалися із робітників і колгоспників шефських підприємств і колгоспів, до завдань яких входив «систематичний

¹ Дети-сироты после 1917 [Электронный ресурс]. – Режим доступа к источнику: http://tchelstov.narod.ru/gen_sir_1.htm.

² Зінченко А. Г. Діяльність центральних... – С. 61.

контроль за станом дитбудинків, нагляд за забезпеченням відповідних умов праці і виховання дітей й надання необхідної допомоги дитячому будинку»¹. Окрім того, починаючи з 1937 року важке становище, у якому перебували дитбудинки, починають пояснювати не причинами економічного характеру, а наслідками шкідництва. У зв'язку з цим починається масове звільнення директорів дитячих установ з формулюванням «за розвал роботи в умовах повної бездіяльності»². Ці заходи тільки погіршували ситуацію.

Не маючи змоги «перекрити» джерела виникнення безпритульних дітей, влада почала вдаватися до суто механічних методів ліквідації наслідків безпритульності. Так, у травні 1933 року ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю та бродяжницьким елементом», яка передбачала низку заходів, зокрема, припинення пересування безпритульних дітей по залізниці та в місті, створення трудових загонів із підлітків та обов'язкове направлення їх на роботу в радгоспи, копальні, будівництво шляхів тощо³. Передбачалося і протягування до відповідальності осіб, які залишали дітей без нагляду.

Отже, влада намагалася ліквідувати самі прояви безпритульності й перекласти відповідальність на «винуватих» за неуспішність у ліквідації явища, причини якого залишалися у суспільстві.

1.3. Друга і третя «хвилі» безпритульності та діяльність комісій з поліпшення життя дітей

На межі 1920 – 1930-х років у Радянській Україні відбулися суттєві суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які призвели до нової, другої «хвилі» безпритульності та сирітства.

1929 рік, пафосно названий «роком великого перелому», ознаменував перехід до форсованої індустріалізації та суцільної колективізації на селі, адміністративно-командних методів управління промисловістю, уніфікації суспільно-політичного та культурного життя. У країні вводилася карткова система розподілу продуктів, знизився

¹ Славко А. А. Государство и беспризорность... – С. 25.

² Там само.

³ Зінченко А. Г. Діяльність центральних... – С. 62.

рівень життя населення, особливо на селі. Почалися і перші репресії проти технічної («Шахтинська справа» 1928 р. і справа «Промпартії» 1930 р.) та гуманітарної інтелігенції (Справа СВУ 1930 р.) УСРР.

Колективізація на селі та перманентна криза хлібозаготівель кінця 1920-х рр. призвели до масштабного голоду 1932 – 1933 років. Це, в свою чергу, сприяло посиленню безпритульності. Частина дітей із багатодітних сімей добровільно тікала до міста у пошуках їжі, частина залишалася сиротами після втрати годувальників, померлих унаслідок голоду, решту залишали напризволяще самі батьки або матері-одиначки, які не могли утримати всіх своїх дітей.

Про кількісне збільшення безпритульних дітей у цей час свідчать дані, наведені С. В. Кульчицьким і Є. П. Шаталіною: лише за перше півріччя 1932 року в УСРР було зафіксовано понад 4.900 бездомних підлітків, а наприкінці 1932 року їх вже нараховувалося 6.300 тис. Для подолання цієї негативної тенденції при Наркоматі освіти України було створено центральний штаб з ліквідації безпритульності. Парадокс полягав у тому, що влада офіційно не визнавала факт голоду, а тому причиною появи цієї «епідеміологічної ситуації» вказувала «чергову куркульську провокацію»¹.

Дослідниця Л. В. Олянич стверджує, що на початку 1930-х років 55% безпритульних дітей становили «свіжі», тобто безпритульні діти другої половини 1920-х, які з'явилися внаслідок голоду, а за кількісними характеристиками ця хвиля безпритульності значно перевищувала показники початку десятиріччя².

Динаміку збільшення селянських дітей серед безпритульних ілюструють такі дані: у 1923 році діти із робітничих сімей складали 61%, а із селянських – 23%, то в 1927 році кількість селянських дітей серед безпритульних сягнула 60%, дітей робітників – 35%³. Ці дані свідчать про те, що в містах діти перебували у кращому стані, ніж діти селян, оскільки в місті було більше можливостей прогодувати себе, займаючись різними видами діяльності, в той час, як на селі в умовах перманентної кризи хлібозаготівель, відсутності

¹ Кульчицький С. В. Становище дітей в Україні у 1931 – 1933 рр.: документальна розповідь / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К., 1989. – С. 23.

² Олянич Л. В. Створення та діяльність... – С. 14.

³ Там само.

карткової системи й системи трудоднів прогодувати багатодітну сім'ю було проблематично. Підтверджуючи цю думку, дослідник історії голодомору в Україні Роберт Конквест наводить дані, згідно з якими 75% безпритульних дітей на початок 1930-х років складали селянські діти¹.

Гуманітарна катастрофа, яка вразила голодуючі райони, відбилася і на погіршенні санітарно-епідеміологічної ситуації в країні й, зокрема, на Луганщині. Безпритульні діти ставали сприятливим середовищем для розповсюдження епідеміологічних захворювань. Так, здійснюючи обстеження стану безпритульності на ґрунті голоду у Донбасі в 1933 році, представники Наркомосу зазначали, що «безпритульність в певній мірі є одним із епідеміологічних факторів, що сприяють виникненню епідемічних вибухів тифу»². Найбільшу небезпеку становив висипний тиф, що охопив дитячі інтернатні установи в голодні роки.

Для боротьби з новим витком безпритульності у грудні 1932 року було створено центральний штаб із ліквідації безпритульності, який складався із представників громадських, професійних, комсомольських організацій, представників НКЗдоров'я, НКЗабез, НКПраці, Укрколгоспцентру, міліції та стрілецької охорони на транспорті. Головою штабу був призначений член колегії НКО, керівник секції соцвиху Р. Барун. Такі ж штаби було організовано при обласних, міських, районних відділах освіти³. З цією ж метою у травні 1933 року при Раднаркомі УРСР було створено Всеукраїнську комісію й подібні комісії при облвиконкомах. Постанови комісій із боротьби з безпритульністю були визнані обов'язковими для усіх установ і організацій й підлягали негайному виконанню. Обласним і районним виконкомам було запропоновано відкривати сільські дитприймальники, організовувати харчування осиротілих дітей при школах, не допускати їх вивезення в місто й пересування залізницею⁴. Ці заходи свідчать

¹ Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с.

² ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 1.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ). Ф. 166. Оп. 10. Спр. 426. Арк. 38.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 10. Арк. 32 – 36.

про серйозні масштаби безпритульності, породженої голодом у різних районах України.

Ще однією причиною поширення безнадзорності, викликаного переважно економічними чинниками, стало позбавлення батьками малолітніх дітей без нагляду і опіки, відмова від них, що проявлялось у «підкиданні» небажаних дітей-немовлят до дитячих притулків або залишення дітей на вокзалах. Підкинутих батьками немовлят улаштовували в так звані «будинки немовляти», реорганізовані із «будинків дитини». Різновидом «будинків немовляти» та «будинків дитини» були «будинки для хворої дитини», де розміщувалися фізично та розумово відсталі діти, а також (в окремих будинках) діти зі вродженим сифілісом, хворі на трахому, шкіряні або інші хвороби. Ці будинки відрізнялись від «будинків дитини» тим, що в них здійснювалася спеціалізована медична допомога хворим¹.

Найчастіше жінки, що опинилися у стані небажаної вагітності, свідомо йшли на «підкидування» дітей. Масштаби такого явища в 1920-і роки були меншими, ніж у 1930-і у зв'язку з тим, що, по-перше, з 1921 року було легітимізоване право на аборти, по-друге, вищим був рівень життя й щороку зростав рівень медичного обслуговування вагітних і породілей, на державному рівні пропагувалися засоби контрацепції. Щоби запобігти проведенню підпільних і самоабортів, у 1925 році НКЗУ прийняв постанову про аборти, яка встановлювала порядок здійснення цих операцій у лікарні для жінок різних категорій, а певний час навіть дозволялось звертатися у приватні лікарні для здійснення абортів².

У 1930-і роки, у зв'язку з голодом на селі, погіршенням матеріального становища та обслуговування ситуація загострилася – стало спостерігатися значно більше випадків відмови від немовлят і їх підкидування до дитячих притулків. Виникла необхідність перетворювати окремі «будинки дитини» на «будинки немовляти», в яких утримувались маленькі діти³.

¹ Лупаренко С. Є. Розвиток системи... – С. 455.

² Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 47 – 48.

³ Лупаренко С. Є. Вказана праця... – С. 455.

Високий рівень дитячої та материнської смертності, масова гінекологічна захворюваність жінок, безпосередні наслідки голодомору призвели до катастрофічних людських втрат (близько 9 млн. осіб). Державна влада, намагаючись будь-якою ціною збільшити народжуваність, внесла відповідні зміни у діюче законодавство. 27 червня 1936 року вийшли у світ постанови ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів та про деякі зміни в законодавстві про розлучення», згідно з якими заборонялись аборти, встановлювалася матеріальна допомога багатодітним, посилювалася кримінальна відповідальність за несплату аліментів. Відповідні Постанови ЦВК і РНК УСРР були видані 4 серпня 1936 року («Про зміну законодавства УСРР у зв'язку з союзним законом про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породільницям, встановлення державної допомоги багатосімейним, розширення сітки родильних будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінальної кари за неплатіж аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розвід» (ЗЗ УСРР, 1936 р., № 38, ст. 186).

Ці постанови в умовах низького санітарно-культурного та освітнього рівня населення викликали збільшення відсотку кримінальних абортів і дітей-підкидьків.

Ще однією причиною сплеску безпритульності в 1930-і роки стали масові репресії. У зв'язку з цим у країні з'явилася нова категорія дітей – «діти ворогів народу». До цієї групи зараховувались діти різного віку та соціального походження: діти заарештованих і засуджених батьків, діти, які у віці немовлят були влаштовані до спеціальних дитбудинків і не пам'ятали батьків, що канули в безодню сталінських таборів, діти депортованих батьків або померлих від голоду «розкуркулених» колгоспників.

На дітей заарештованих батьків, яким виповнилося більше 15 років, здатних «на соціально небезпечні та антирадянські дії» заводилися окрема слідча справа. Подальшу долю неповнолітнього вирішувала особлива нарада НКВС СРСР. Залежно від віку, ступеня соціальної небезпеки та можливостей «виправлення», такі діти підля-

гали ув'язненню у таборах, виправно-трудових колоніях і дитячих будинках особливого режиму наркомату освіти союзних республік¹.

У структурі НКВС СРСР навіть був утворений спеціальний відділ, який керував «перевихованням» дітей-правопорушників й дітей «ворогів народу». Основу «соціалістичного перевиховання» складала експлуатація дитячої праці у виробничих майстернях дитячих будинків і трудових колоній.

Отже, саме діти-сироти, що опинились на вулиці внаслідок голоду, епідемій, репресій та депортацій, ставали найбільш незахищеною категорією суспільства. І, якщо в 1920-і роки головними факторами сплеску дитячої безпритульності були економічні та соціальні (голод 1921 – 1923 років, безробіття, низький матеріальний рівень життя населення у післяреволюційні роки), то в 1930-і роки домінуючими стали причини політичного характеру – суцільна колективізація із подальшим «розкуркулюванням», голодомор 1932 – 1933 років, масовий терор.

Безпритульність, крива якої швидко пішла вгору у зв'язку із голодом, набула взимку 1932 – 1933 років загрозливих масштабів. Ігнорувати цей факт влада більше не могла. Тому у травні 1933 року, згідно з постановою КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» при РНК УРСР, було створено Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, сільські дитячі приймальники, харчові пункти при школах, трудові загони з підлітків тощо. Силами цієї установи з вулиць в УСРР було вилучено тільки за травень-липень 1933 року 158 тис. безпритульних дітей². Вочевидь, вповні логічним було б використання державою в цій ситуації допомоги громадських організацій, але ситуація в країні вже змінилась кардинальним чином. Більше того, на початку 1930-х років діяльність громадських організацій у боротьбі з безпритульністю зазнала суттє-

¹ Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) [Електронний ресурс] / Р. Подкур. – Доступ до статті: http://shron.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Dytiachyi_HULAH.pdf.

² Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – С. 14.

вих обмежень. В умовах укріплення тоталітарної системи в країні, ставало все більш очевидним, що керівництво процесом ліквідації безпритульності, обліком, виявленням і подальшим влаштуванням і вихованням дітей-сиріт мало буде передане виключно державним установам. Усі інші недержавні громадські товариства і спілки мали бути знищені.

20 січня 1936 року вийшла у світ Постанова Президії Центрального Виконавчого Комітету УСРР «Про організацію комісій поліпшення життя дітей (диткомісії)», згідно з якою в країні створювалась Центральна комісія поліпшення життя дітей при ЦВК УСРР¹. При місцевих виконавчих комітетах відкривались відповідні обласні, окружні й міські комісії. Частина обласних комісій мала утримуватися із власних надходжень, решта – коштом бюджетів відповідних виконкомів. Згідно з цією ж Постановою, товариство «Друзі дітей» припинило своє існування, а підприємства й торгівельні заклади, які йому належали, мали бути передані відповідним диткомісіям, як і майно товариств з усіма активами та пасивами. Основним завданням підприємств, переданих новоствореним установам, проголошувалось «втягнення до виробничих процесів колишніх безпритульних та бездоглядних дітей, надання їм повної кваліфікації й одержання прибутку на матеріальну допомогу та заходи охорони дитинства»². Таким чином, осередки товариства «Друзі дітей» були повністю ліквідовані вже до квітня 1936 року, а їх функції покладені на диткомісії.

Центральна диткомісія при ЦВК УСРР складалася з голови, заступника голови і персонально призначених Президією ЦВК УСРР членів, які представляли народний комісаріат освіти, народний комісаріат соціального забезпечення, народний комісаріат юстиції, ЛКСМУ України. Диткомісія не мала права організувати дитячі заклади, окрім санаторіїв для оздоровлення дітей. Її функціональні завдання полягали у погодженні, координації й нагляді за діяльністю всіх центральних і місцевих органів, котрі вели боротьбу з безпритульністю, наданні їм організаційної та матеріальної допомоги; розпорядженні коштами, які надходили для проведення заходів із ліквідації безпритульності та бездоглядності; розробці та здійсненні

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

² Там само.

через відповідні відомства заходів поліпшення стану дитячих інтернатних закладів і справи патрунування, попередження дитячої безпритульності; виявленні неправильностей у роботі відомств, що працюють над ліквідацією безпритульності; організації та експлуатації навчально-виробничих підприємств для залучення до виробничої діяльності колишніх безпритульних тощо¹.

Діяльність диткомісії здійснювалась на кошти, що склалися із державних асигнувань, цільових асигнувань центральної комісії фонду ім. В. Леніна при ЦВК УСРР, прибутків від концертів, вечорів й інших заходів, які влаштовували диткомісії, та інших прибутків.

Під керівництвом Центральної диткомісії на правах господарської одиниці створювалося державне об'єднання навчально-виробничих підприємств, прибуток від яких не менш, ніж на 75% мав витрачатися на різноманітні заходи поліпшення життя дітей². Допомога комісії утриманням інтернатних установ і дітям з неповних, бідних родин полягала у забезпеченні одягом, взуттям, шкільними приладами, організації клубної та гурткової роботи, придбанні масових ігор, лижних баз, влаштуванні радіо у групах дитбудинків, фізкультурмайданчиків тощо³.

1 березня 1936 року у Ворошиловграді (так з 1935 по 1958 рік називався Луганськ) була створена міська диткомісія, що розташовувалася за адресою: вул. Карла Маркса, буд. 48. Пізніше для організації майстерні їй було передано приміщення будинку міськгоспу, в якому знаходився медпункт, по вулиці 14-а лінія⁴. До першопочаткового складу комісії увійшли: голова А. Новиков (заступник голови міської ради), заступник голови Богиня (секретар міської ради), члени Чернуха (заступник народівіти), Міроглов (інспектор соцзабезпечення), Черняк (від ЦК ЛКСМУ України), Стьопін (заступник міськздразу), секретар Пантелєєва⁵.

На березень 1938 року склад комісії змінився. Тепер до неї входили такі співробітники: голова А. Новиков (заступник голови міської

ради), заступник голови Шевела (секретар міськради), члени Богуславський (заввідділу народівіти), Травін (начальник міської міліції), Корнеєв (завміськсоцзабезом), Якіменко (від МК ЛКСМУ), відповідальний секретар комісії Міроглов¹.

Від колишнього товариства «Друзі дітей» до новоствореної диткомісії перейшли дві майстерні – майстерня головного вбрання та чемоданна майстерня².

Аналіз листування Центральної диткомісії з Ворошиловградською міською комісією надає підстави стверджувати, що за півроку свого існування остання жодного разу не збиралася й практично не вела ніякої роботи. Крім того, всупереч діючому законодавству, вона мала три майстерні й ларьки для торгівлі на базарі. Проте майстерні, на яких працювали підлітки, знаходилися в антисанітарному стані, на посаді майстрів працювали «недосвідчені кустарі». Такі факти були виявлені ревізією, проведеною внаслідок ігнорування місцевою диткомісією центральних органів, які місяцями не отримували звітності про роботу на місцях підконтрольної їй установи³.

Таку ситуацію можна вповні зрозуміти, зважаючи на те, що на створення диткомісії практично не відпускалося коштів, і вся її діяльність у перший рік трималася виключно на ініціативі та ентузіазмі її членів і використанні того майна, яке залишалось «у спадок» від товариств «Друзі дітей». Так, скориставшись тим, що кустарі не змогли в повній мірі більше займатися кустарною діяльністю після внесення змін у систему оподаткування 1935 – 1936 років, комісія запросила їх до співпраці, розраховуючи на їх засоби виробництва та матеріали при відкритті майстерень для підлітків⁴. Вочевидь, робота інших обласних і міських комісій була також незадовільною, що вказувало на недоцільність подальшого існування установ, створених за таким, «представницьким» принципом.

Але існували і певні позитивні результати її роботи: за 1936 рік за сприяння комісії було затримано й вилучено з вулиці 1180 підлітків, із них 540 – влаштовано на заводи, 540 – повернуто до батьків або

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

² Там само.

³ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6.

² ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

³ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 30, 32 – 33.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3.

родичів, 17 – почали працювали в організованих нею майстернях. Членами комісії за кілька місяців було обстежено 250 патронованих дітей, які проживали у сім'ях, колгоспах, дитбудинках¹. Патронованим дітям із 10 колгоспів, окремих родин і дитбудинків було надано матеріальну допомогу на суму 32548 крб.²

У 1936 році Ворошиловградська комісія створила школу грамоти при міськраді, в якій навчалися неписьменні безпритульники, котрі працювали у майстернях³. Тоді ж було відкрито третю майстерню диткомісії – столярну (до цього функціонували чемоданна та майстерня головного вбрання, яка виробляла кашкети). У якості інструкторів за відрядною системою оплати у майстернях працювали фахівці (переважно колишні кустарі). Підлітки працювали у майстернях 4 години на день у якості учнів і заробляли 48 крб. на місяць. Учні, яким було більше 14 років, при наявності достатньої кваліфікації, переводилися у категорію підмайстрів і працювали 6 годин на добу із зарплатнею в 72 крб.⁴

При міському відділенні міліції комісія облаштувала кімнату, в якій безпритульники, вилучені з вулиці, могли вільно відпочити, очікуючи розподілу на роботу. Нею ж була організована і система обов'язкового забезпечення патронованих дітей подарунками напередодні жовтневих і травневих свят⁵. У цілому, за перший рік господарчої діяльності комісії приріст матеріальних цінностей склав у середньому 290%⁶. Однак, виконуючи вказівки влади, наприкінці 1936 року було ліквідовано належні комісії ларьки для продажу і чемоданну майстерню⁷.

Ворошиловградська комісія значно пошвидко свою роботу на другий рік свого існування. Її члени регулярно здійснювали перевірку умов життя дітей, що знаходилися під опікою та в інтернатних закладах, надавали їм допомогу, влаштовували підлітків, залишених без батьківського піклування, на виробництво й у майстерні, де вони от-

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

² ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

³ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 11 – 12.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

⁷ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 5.

римували ремісничу спеціальність, спільно з міліцією вилучали з вулиці безпритульних дітей, брали на тимчасове харчування безпритульних дітей, котрі прибували в область з інших регіонів країни¹.

За першу половину 1937 року силами комісії з вулиці було вилучено 134 підлітка, обстежено 485 нужденних дітей та 278 патронованих осіб. При комісії була відкрита швачка майстерня, в якій працювали 28 учнів².

Центральна комісія поліпшення життя дітей та її місцеві структури були скасовані у вересні 1938 року, а 1 жовтня Ворошиловградська диткомісія отримала вказівку від Центральної комісії, у якій йшлося про відмову переказувати кошти на допомогу дітям на місця у зв'язку з тим, що за Постановою Президії Верховної Ради УРСР диткомісії мають бути ліквідовані³.

Дослідниця А. Зінченко, аналізуючи діяльність цієї установи та причини її ліквідації, дійшла висновку, що комісії тільки формально очолювали боротьбу з дитячою безпритульністю в країні, але фактично були недієздатною силою. На практиці боротьба з безпритульністю давно стала справою органів НКВС.

Чергова «третя хвиля» безпритульності та сирітства розпочалася в СРСР після виходу в світ наказів НКВС «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» (15 серпня 1937 року) і «О детях репрессированных родителей» (20 травня 1938 року), згідно з якими жінки «зрадників батьківщини» були відправлялись до таборів на 5 – 8 років, а їх діти – до дитячих будинків. У наказі надавалися докладні інструкції співробітникам органів державної безпеки щодо вилучення дітей у заарештованих батьків. Чекістами складались два списки – на дітей дошкільного віку і до 15 років. Згідно з оперативним наказом ці діти вважались сиротами. Окремо надавалась характеристика на дітей старше 15 років, здатних на «соціально небезпечні та антирадянські дії» й порушувалась окрема слідча справа. Подальшу долю цих неповнолітніх вирішувала Особлива нарада НКВС СРСР. Залежно від віку, ступеню небезпе-

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9.

² ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 27.

³ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57.

ки та можливості «виправлення», ці діти підлягали утриманню у таборах, виправно-трудовах колоніях або дитячих будинках особливого режиму наркомату освіти союзних республік¹. Такі «діти-сироти» мали повністю забути про своє «антирадянське» походження» й виховуватися у комуністичному дусі. Вони були позбавлені права спілкуватися із репресованими батьками, отримувати інформацію про них. Найчастіше за все малим дітям змінювали прізвище та ім'я, щоби не залишалось жодних спогадів про батьків-«ворогів народу». Що стосується новонароджених і немовлят, то вони, як правило, залишалися з матерями у таборах до 1 – 1,5 років, а потім переводилися у ясла або дитячі будинки. Частина дітей «ворогів народу» потрапляла до спеціальних дитячих будинків, решта – відправлялися до дитбудинків у інших областях. У червні 1938 року Нарком НКВС СРСР М. Єжов у листі до голови РНК СРСР В. Молотова писав, що, починаючи з липня 1937 по 10 травня 1938 року, НКВС СРСР направило у дитбудинки Наркомату освіти 15 тис. 347 дітей репресованих батьків². Він прохав виділити кошти на влаштування іще 5 тис. дітей, зокрема 2 тис. – в УРСР. Із них у Ворошиловградській області планувалось розмістити 100 дітей, на утримання яких виділялось 133 тис. крб.³

Таким чином складалася подальша доля дітей репресованих батьків. Значна їх частина врешті-решт розділила долю батьків, особливо після виходу в світ Постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 року «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних», згідно з якою, неповнолітні, звинувачені у крадіжках, насильстві, вбивстві та інших важких злочинах, з 12-річного віку притягалися до кримінальної відповідальності. Підрахувати, скільки було серед таких «злочинців» дітей розкуркулених або депортованих селян, які намагалися вижити в голодні роки, та дітей «ворогів народу», не виявляється можливим. Більшість цих підлітків згинула у безкраїх просторах ГУТАБу або на будівництві Біломорканалу, поповнюючи лави майже безкоштовної робочої сили.

¹ Там само.

² Дети ГУЛАГа. 1918 – 1956 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М. : Международ. фонд «Демократия», 2002. – С. 149.

³ Там само.

Г Л А В А 2. РАДЯНСЬКЕ ДИТИНСТВО КОЛИШНІХ БЕЗПРИТУЛЬНИКІВ ЛУГАНЩИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

2.1. Побут дітей-сиріт і проблеми функціонування установ інтернатного типу

«Воля» дається пацанам не легко; вона підмінює у них не тільки прізвища: рум'янець юності, блискучі очі, вираз спокійної людської думки, щира і чужа гра дитячого обличчя – все це також підмінюється знеможеною маскою занедбаного і розлюченого звіряти. Зовнішній вигляд безпритульного, який приходиться у комуну, дуже поганий, неприємні і незвичні для культурного ока і його соціальні манери. Але і те, і друге, як легка корочка, дуже швидко відмивається в здоровому колективі.

А. С. Макаренко «ФД-1»

Дитяче сирітство і безпритульність, з якими зіштовхнулось керівництво радянських республік, на початку 1920-х років, не були явищем унікальним. У колишній Російській імперії у зв'язку з соціально-економічною кризою, постійною участю у війнах і революційними рухами явище дитячої безпритульності було достатньо розповсюдженим. Функції опіки соціально незахищених прошарків населення, зокрема, дітей-сиріт, покладалися переважно на виправно-виховні органи та земства. На початку ХХ ст. ціла низка притулків, будинків працелюбності та трудових колоній була відкрита на кошти земств, громадських організацій та приватних осіб. У так званих будинках працелюбності підлітки могли отримати ремесло, безкоштовні обіди, часто – місце проживання й можливість закінчити початкову школу. Державні притулки являли собою виправно-виховні заклади, у яких утримувались діти-правопорушники. Притулки були ремісничими, землеробськими або змішаними, у них надавалася елементарна та технічна освіта. Існували й відомі, зразково-показові трудові колонії, на кшталт літньої колонії «Бодре життя» Станіслава Шацького¹.

¹ Это было еще до Макаренко...// Журнал ЖЖ [Електронний ресурс]. - Режим доступу до джерела: <http://ljwanderer.livejournal.com/36827.html>.

Проте, з приходом радянської влади, в 1918 році дитячі притулки, що існували в дореволюційній Росії на благодійні кошти, декретом Раднаркому були перетворені на державні дитячі будинки й передавалися у відання спеціально створених комісій. Для нормування процесу організації мережі дитячих закладів для безпритульних дітей Наркомос видав низку положень, зокрема, «Про дитячу трудову колонію», «Про трудову комуну для підлітків», «Про прийомні пункти», «Про створення відкритих дитячих будинків»¹. У цілому, створена в 1920-і роки система установ інтернатного типу для дітей була розгалуженою й складалася з різних груп закладів. До неї входили такі установи соціального виховання як: I. Установи загального призначення: а) допоміжні (тимчасові) дитячі заклади: 1) приймальні пункти; 2) ізолятори (реформаторіуми); 3) колектори; 4) дитячі будинки відкритого типу; 5) лікувально-виховні установи; б) основні (постійні) дитячі заклади: 1) дитячі будинки закритого типу (дошкільні, шкільні, змішані); 2) дитячі трудові колонії та комуни; 3) дитячі містечка; 4) трудові будинки. II. Установи специфічного призначення (для дітей із психічними та фізичними вадами): 1) будинки для розумово відсталих; 2) школи для сліпих; 3) школи для глухонімих². Переважна частина цих закладів діяла і в Луганському окрузі.

До середини 1920-х років у структурі Наркомосу була утворена мережа дитячих закладів для постійного перебування дітей: дитячі будинки, колонії та містечка. У них був організований навчально-виховний процес і створена мережа виробничих майстерень й сільськогосподарських комун (для набуття дітьми соціальних і професійних навичок). Суттєвий вплив на соціалізацію дітей мали зміст навчання та виховання, який диктувався більшовицькою ідеологією. Якщо до революції на соціальний розвиток безпритульних дітей, крім державних, впливали благодійницькі організації та церква, а виховання базувалося на ідеалах християнської моралі та відданості монархії, то більшовики оголосили принципами комуністичного виховання марксизм, класовість, атеїзм, колективізм та інтернаціоналізм. Безпритульні діти були беззахисними перед ідеологічним тиском тоталітарного режиму й виховними експериментами радянської педагогіки³.

¹ Паращевіна О. С. Роль системи...

² Лыченко О. Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині...

³ Паращевіна О. С. Роль системи...

Перші роки запровадження системи соціального виховання характеризувались значним зростанням кількості дитячих будинків. Якщо на кінець 1919 року в Україні працювало лише 300 дитячих будинків, у яких нараховувалося 20 тис. дітей, то на початок 1922 року їх кількість зросла до 1 тис. 750 (й у них виховувалося 104 тис. 700 дітей різного віку), а в 1923 році – до 1 тис. 928 (із загальною кількістю вихованців – 114 тис.). Лише після 1923 року кількість цих закладів починає зменшуватися. Справа в тому, що держава не могла утримувати велику кількість закладів народної освіти, тому поступово більшість із них переводилася на місцевий бюджет, а частина була передана на баланс підприємств, професійних та інших організацій, утримання батьків. Про неспроможність утримувати усі дитбудинки державним коштом свідчили і результати Всеукраїнської наради завідуючих губвідділами соціального виховання (лютий 1921 року), на якій було гостро поставлено питання про місце дитячого будинку і школи в системі соціального виховання. Учасники наради відзначали, що хоча у школах навчається понад 1,5 млн. учнів, а в дитячих будинках близько 100 тис. дітей, «більше половини коштів, які відпускаються на народну освіту, йде на утримання дитячих будинків»¹. Досвід показав, що охопити всіх дітей шкільного віку дитячими будинками неможливо. Разом з тим кількість дітей у них з кожним роком зменшувалася, там залишались лише ті, в кого не було ні батьків, ні родичів².

Іншою причиною скорочення кількості закладів типу «дитячий будинок» були зміни в ідейно-теоретичних засадах радянської системи виховання й курс на посилення трудового виховання у цих закладах, у зв'язку з чим дитячі будинки перетворювалися на дитячі трудові колонії або будинки робітничих підлітків.

Відкриті денні, навчальні дитячі будинки, дитячі містечка, дитячі клуби, майданчики, комуни, колонії надавали соціальний захист не тільки сиротам, але й дітям, батьки яких були не в змозі їх прого-

¹ ЦДАВОВ. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 179-а.

² Ярошинська О. О. Інститут батьківства в теорії і практиці виховання 20-х років XX століття [Електронний ресурс] / О.О. Ярошинська. – Доступ до джерела: http://zag.pedagogika.at.ua/publ/institut_batkivstva_v_teoriji_i_praktici_vikhovannja_20_kh_rok.

дувати та доглядати¹. Однак, у першій половині 1920-х років переважна більшість сімей, якщо в них не було проблем з алкоголізмом батьків чи їх антисоціальною поведінкою, намагалися не здавати дітей у дитбудинки або забирали їх назад, як тільки з'являлась можливість. Така ситуація змінилася в середині 1920-х роках. До дитячих будинків і колоній, зокрема, до зразкової колонії ім. М. Горького та в комуну ім. Ф. Дзержинського стали потрапляти діти переважно із сімей. Це частково можна пояснити моральною кризою в системі сімейного виховання, доцільність якого влада спочатку намагалася заперечити, а потім – поставити на службу уніфікованій системі соціального виховання в УСРР. Усе це свідчило про суперечливість соціальної політики радянської влади.

Окреме питання являє собою побут безпритульників і, особливо, бездоглядних дітей, які вже мали проблеми з законом. Доволі колоритно описуються умови повсякденного життя радянських безпритульників початку 1920-х років у публіцистичному творі М. Огнева «Дневник Кости Рябцева»: «Підвал величезний, і у ньому такий же мороз, як і на вулиці, тому у різних кутах палають вогнища, тільки вони загороджені всяким мотлохом, щоби з вулиці не було видно... Одягнені вони всі у страшне лахміття, і запах від хлопців йде аховий, все одне, ніби із вбиральні, дарма, що мороз...»² Більша частина цих безпритульних булла хвора на таксикоманію й наркоманію. Доволі розповсюдженим тоді було нюхання марафету³.

У статті В. Волощенка, надрукованій у газеті «Луганська правда» у вересні 1925 року, докладно описувалися умови, в яких існували в Луганському окрузі й усій країні в цілому такі діти. Констатуючи, що в місті здійснюються переважно незначні злочини, основним видом яких є крадіжки, він пише: «Злочинці – волоцюги і безпритульники – дорослі і малолітні... Це брудні обшарпанці-зайди,

¹ Липинський В. Вплив світових процесів розвитку освіти на концепцію та модель освіти в УСРР у 20-і роки [Електронний ресурс] / В. Липинський. - Режим доступу до статті: http://www.iaj.donetsk.ua/_u/iaj/dtp/CONF/12/articles/sec3/s3a6.html.

² Огнев Н. Дневник Кости Рябцева / Николай Огнев // Школьные годы. Повести. – Вып. 1. – М. : Детская литература, 1988. – С. 447.

³ На кримінальному жаргоні «нюхати, втикати марафет» означало «нюхати кокаїн».

яких можна вдосталь зустріти майже на кожній вулиці. У теперішній час у Луганську їх нараховується до ста осіб усіх статей і віку... Постійного місця мешкання ніхто не має. Уся ця бездокументна бродяжна армія ніде не працює і на 40% хвора на пошесні хвороби... «Трудовий» день їх починається у 4 – 5 годині ранку. Залишаючи свої притулки (недобудовані будинки, усякого роду руїни, канали тощо), групами та поодиноці, вони тягнуться на базар, де крадуть із возів у селян і з прилавків усе, що потрапляє під руку. Увечері ця публіка також працює «надурочно». Із настанням сутінок починаються «мандрівки» по дворах. Із загальної цифри бродяг, що знаходяться на обліку, не малий відсоток перепадає на малолітніх у віці від 8 до 14 років. Закинуті у несприятливе середовище, «пацани» інстинктивно сприймають усі пороки дорослих, і вже у 16 – 17-річному віці готові йти хоч на вбивство... Маючи козирем свій малий вік, «пацани», відчуваючи безкарність, шайками блукають по дворах і базарах. Діючий колектор не в змозі обслужити усіх малолітніх правопорушників за відсутністю місць. До того ж, нагляд за ними слабкий, а про ізоляцію і говорити не доводиться. Бували випадки, коли малолітні дозволяли собі хуліганські витівки, або здійснювали крадіжки у самому колекторі. Із опитувань затриманих підлітків видно, що багато з них уже були у дитбудинках і колекторах, але втекли звідти, оскільки «не сподобалось»¹. Проте, з часом більша частина цих «дітей вулиці» осідала в місцевих дитячих будинках і колоніях.

У Луганському окрузі в першій половині 1920-х років діяли такі дитячі установи інтернатного типу: головний дитбудинок, дитбудинки №1 (залізничний д/б), №2, №3, №4, №5, №7, №8, №9, №10, №11, трахоматозний ізолятор (реорганізований із Лугансько-Станічного дитбудинку у 1923 році), нашкірний ізолятор, накопичуваний ізолятор, дитприймальник і розподільник, будинок підлітків, дитяча комуна ім. Артема, трудова дитяча колонія в с. Олександрівка, дитбудинок у Гундоровці, гартманський ізолятор, дитяча трудова комуна, дитсанаторій, ровеньківський дитбудинок, петровенський дитбудинок (у 1923 році реорганізований у ДРП й ліквідований того ж року), маломиколаївський, георгіївський, алчевський дитячі будинки. У 1923 – 1924

¹ Луганская правда. – 1925. – № 212 (2013). – 20 сент. – Арк. 3.

роках луганський окружний виконком утримував на власному бюджеті 16 дитячих будинків з майже 1 тис. вихованців¹.

У першій половині 1920-х років у Луганську були націоналізовані та передані під приміщення дитячих будинків колишні приватні приміщення (наприклад, будинок Фрея по вул. Леніна (колишня Петербурзька), Теріхова по вул. Карла Лібкнехта (колишня Садова), І. І. Холодиліна у Натальєвському провулку, Грінбера по вул. Островського, А. К. Кушнар'євої на Площі Революції (колишня Успенська площа), Шаранова по вул. Поштової тощо².

На липень 1925 року у дитбудинках Луганського округу нараховувалося 894 вихованця, з яких 79 працювали на виробництві³. У серпні того ж року в дитбудинках залишалось 700 дітей, 100 були відправлені на виробництво, 106 – передані установам профосвіти, 78 дітей планувалося передати батькам. Для вихованців, відправлених працювати на виробництво, окрнаросвітою було відкрито два будинки-комуни⁴.

Прийняття дітей до дитячого будинку відбувалося згідно з інструкцією наросвіти при прийомі і розподіл по дитустановах соцвиху. При потраплянні до інтернату постійного типу сироти обов'язково мали пройти попередню карантинізацію у розподільнику та ізоляторі. Відповідний наказ по народному комісаріату охорони здоров'я з'явився на світ 19 грудня 1924 року й встановлював, що жодна дитина не могла бути прийнятою до дитячої установи закритого типу без проходження двотижневого карантину в ізоляторі-розподільнику⁵.

Ізолятор-розподільник або приймальник-розподільник представляв собою заклад зачиненого типу для приймання та короткотривалого утримання (не більше одного місяця) безпритульних, вилучених з вулиць, у віці до 16 років із подальшим їх розподілом по дитячих установах відповідного типу. Серед функцій приймальників-розподільників були: санітарно-гігієнічна обробка та медичний огляд безпритульних, що приймалися; вивчення особистостей безпритуль-

них з метою з'ясування даних про минуле життя та навчально-трудова інтереси; прищеплення їм елементарних культурно-побутових навичок; відновлення зв'язку дітей з родинами, із яких вони втекли, а також створення умов для їх повернення до родини; подальше спрямування безпритульних до родин, дитячих будинків комітетів соціального забезпечення та до трудових колоній НКВС; облік та реєстрація безпритульних, що проходили через приймальник-розподільник.

Безпритульні, відправлені до дитячих приймальників-розподільників, приймалися їх працівниками цілодобово. До цих закладів брали не лише безпритульних, яких направляли співробітники відділів міліції, але й тих, що приводилися представниками громадських організацій та окремими громадянами, або приходили самостійно. На кожного безпритульного заводилась реєстраційна картка, до якої згодом вносили дані спостереження та вивчення особи безпритульного, а також місце його подальшого перебування.

У кожної дитини, яка пройшла карантинізацію у розподільнику, мала бути віза від лікаря у картці, де засвідчувалося, що за станом свого здоров'я вона не несе небезпеки для оточуючих дітей. Діти, що мали ознаки якогось інфекційного захворювання, до розподільнику не приймалися, а направлялися до лікарні, а особи з ознаками розумової дефективності – до лікарсько-педагогічної амбулаторії¹. При виявленні якихось психічних захворювань діти направлялися до установ для дефективних.

Існував такий приймальник і у Луганську, проте умови, в яких перебували підібрані безпритульники, заважали бажати кращого. Переважна більшість дітей проживала у непридатних, переповнених у 3 – 4 рази приміщеннях. Половина дітей спала на підлозі не тільки в кімнатах, але і в коридорах. Захворюваність дитячих будинків при такій скупченості збільшувалася, постійно загрожуючи спалахом епідемії. Через відсутність власного двору, дітей виводили гуляти на вулицю, напроти якої знаходився венеричний диспансер. Контакти пацієнтів диспансеру із дітьми підвищували ризик захворювання безпритульників².

¹ ДАЛО. Ф. Р-641. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15.

² ДАЛО. Ф. Р-641. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

³ Луганская правда. – 1925. – №152 (1921). – 9 июля. – С. 2.

⁴ Луганская правда. – 1925. – №185 (1986). – 19 августа. – С. 2.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 67 – 68.

¹ ДАЛО. Ф. Р-405. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 79.

² ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк.3, 15.

У 1925 році система закладів інтернатного типу зазнала певної реструктуризації: були створені окремі заклади для здорових дітей і дітей з фізичними та психічними відхиленнями. У серпні 1925 року до всіх окрінспектур наросвіти надійшов циркуляр НКО, в якому йшлося про таке: «Раніше, особливо під час голодовки, прийом дітей до дитячих будинків мав хаотичний характер, і дитячі будинки в ці часи виконували функції скоріш не виховальних установ, а харчових і нічліжних пунктів. У зв'язку з цим у наших будинках зараз перебувають спільно хворі й здорові діти, підлітки з 15 років, що не пристосовані ні до якої праці спільно з дітьми соцвихівського віку, і взагалі помічається різноманітний склад дітей по своїй пед.обробці»¹. З метою розділення різних груп дітей й було здійснено реструктуризацію, що було вповні логічним і давно стало нагальною потребою, адже у загальних дитбудинках діти з фізичними та психічними вадами часто піддавалися насмішкам і знущанню.

Вихованцям дитбудинків, які мали родичів або батьків, дозволялося їх відвідувати, але при цьому до 9 години вечора кожний з них мав повернутися на територію закладу. Вихід групи дітей за межі колонії або будинку у вечірній час мав здійснюватися лише під наглядом керівника². Справжнім побутовим явищем в установах інтернатного типу були випадки крадіжок казенного майна вихованцями³. Часто діти крали з метою обміняти або продати на ринку вкрадені речі.

Задоволенням господарських потреб дитячих будинків у 1920-і роки відало єдине господарське самоуправління дитбудинків, яке мало підтримувати зв'язки з Єдиним робітничим багатолавочним кооперативом Луганська та іншими організаціями й виробничими колективами, зобов'язуючи їх забезпечувати дитбудинки усім необхідним. Установи торгівлі (наприклад, Донбассиндикат, південно-ремонтний трест, електротрест тощо) відпускали дитбудинкам продукцію на пільгових умовах.

Ситуація у дитячих будинках на початку 1920-х років була вкрай складною. Одним із найбільш болісних питань для дитячих установ

інтернатного типу було недостатнє харчування. Газетні стовпчики місцевої газети «Луганська правда» за 1920-і роки рясніють інформацією про погані умови утримання дітей в окремих дитбудинках, негуманне й аморальне ставлення адміністрації та персоналу до вихованців. Наприклад, у одному з номерів газети за березень 1925 року повідомлялось: «У георгієвському дитячому будинку (Успенського району) діти голі, босі й неписьменні. Годують дітей вкрай погано»¹. Іще гіршими були умови утримання дітей у дитячому будинку селища Олександрівське. Його завідувач Попов практикував таку систему покарань: за будь-яку незначну провину вихованців роздягали й запирали у окреме приміщення на цілий тиждень. Мешканці селища ставали свідками відверто халатних дій керівництва, коли під час ремонту будинку діти були вимушені буквально «голяка» бігати до вбиральні на двір, через що кілька вихованців застудилися, а один захворів². І такі випадки зустрічалися доволі часто. У багатьох будинках діти були погано доглянуті, мали убоге харчування і одяг.

Результатом недоїдання вихованців дитбудинків ставали різноманітні хвороби та сприйнятливність до епідемічних захворювань³. У деяких виховних установах діти зранку не отримували чаю через відсутність цукру. Цю проблему керівництво намагалося вирішити за рахунок заміни чаю супом або іншою гарячою їжею. Додаток Е). За наказом окружного відділу народної освіти у 1923 році встановлювалися норми звичайного й посиленого харчування дітей. За звичайними нормами у раціон вихованця входили: 1 ф хліба (на день), $\frac{1}{4}$ ф крупи (на день), 2 ф масла (на місяць), 1 ф солі й цукру (в місяць), $\frac{1}{4}$ ф м'яса, картоплі 15 ф, 15 ф овочів. Норми

¹ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 222.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 119.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

¹ Луганская правда. – 1925. – №59 (1871). – 14 марта. – С. 4.

² Луганская правда. – 1925. – №60 (1872). – 15 марта. – С. 2.

³ ДАЛО. Ф. Р-405. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 103.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-405. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 104.

поширеного харчування передбачали вживання 1 1/2 ф хліба, 32 з крупи, 2 1/2 ф масла (в місяць), 1 1/2 ф цукру, 32 з м'яса, 22 1/2 картоплі, 22 1/2 ф овочів¹. В окремих дитбудинках самі пекли хліб, займалися обробкою присадибних ділянок – вирощували гарбузи, баклажани, перці тощо². Так, у листі вихованців Мало-Миколаївського дитбудинку до губсоцвиху вказувалося: «Незважаючи на те, що самі ми роззуті й роздягнені, була проведена обробка поля й робота повністю тепер закінчена; хліб скошений, звалений і обмолочений...»³.

Ситуація із забезпеченням вихованців дитбудинків продуктами значно погіршилася на початку 1930-х років у зв'язку з голодом. Так, у березні 1931 року до наркомату освіти УРСР надходили численні листи від місцевих виконкомів, у яких повідомлялось: «Діти залишаються зовсім без хліба...»⁴. Раднарком УСРР переглянув рішення про припинення централізованого продовольчого постачання дитячих установ, і в червні 1931 року за спеціальною рознарядкою Наркомосу України для 42000 дітей в інтернатних закладах було відпущено 35000 кілограмів м'яса, 5000 кілограмів вершкового масла, понад 105000 штук яєць та інші продукти. Хоча норми споживання продуктів були мінімальними, проте вже можна було якось протриматися до нового врожаю, бо щомісяця виділялася певна кількість продовольства для дитячих закладів⁵.

На початку 1920-х років для підлітків старшого віку в Україні створюються такі спеціальні дитячі установи як трудові комуні. У Луганську також існувала коммуна робітничих підлітків, яка розташовувалась за адресою вул. Ростовська, б. 14. У 1928 році ця коммуна була передана окрпomidом Наросвіті. У другій половині 1920-х рр. у ній мешкало близько 70 дівчат і підлітків. Цікаво, що в комуні було розвинене дитяче самоуправління, члени якого регулярно, з протоколюванням, проводили засідання, на яких розглядалася поведінка окремих вихованців, розбиралися чвари, обговорювалися нагальні

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 111.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 23, 102.

³ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 381. Арк. 86.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 7.

⁵ Голодомор 1932–1933 рр. [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: <http://golod33.narod.ru/rob3.htm>.

потреби дітей, вівся розподіл чергових тощо¹! Проте, не зважаючи на певні педагогічні досягнення, були в комуні й свої проблеми. Так, результати її обстеження за 1929 рік засвідчили недостатнє харчування дітлахів: «На сніданок діти отримували два огірки та шматок хліба або оселедець, цукор не надавався. На вечерю давали один чай². Загальне враження ревізорів хоча й було доволі позитивним через охайність і чистоту у приміщеннях, де мешкали вихованці, проте їх загальний вердикт був доволі відвертим: «Комуна хожа на казарму»³.

Тенденція до посилення трудового виховання й часткове самозабезпечення дитячих будинків продукцією сільського господарства шляхом реорганізації їх у трудові колонії й будинки робітничих підлітків намітилася вже в середині 1920-х років. Державі було вигідно реорганізувати дитячі будинки в установи такого типу, які були повністю або частково самоокупними за рахунок праці дітей. Так, наприклад, на 1924 – 1925 роки утримання одного вихованця будинку робітничих підлітків у місяць коштувало 3 крб. 70 коп., в колонії – 7 крб., які доплачувались із державного бюджету⁴. Отже, створювати такі установи було вигідніше, ніж звичайні дитячі будинки на повному утриманні держави, або віддавати дітей під патронат, при якому дитина обходилась державі у 50 крб.

Існували подібні колонії та комуні і на Луганщині. Так, у Мало-Миколаївці (Іванівський район) в 1924 році було створено трудову сільськогосподарську колонію для малолітніх підлітків ім. Леніна, яка мала стати зразковою установою. Земельна ділянка колонії дорівнювала 200 десятинам, при ній також існував парк у 12 десятин і фруктовий сад. У колонії утримувались 40 підлітків у віці від 9 до 16 років, які займалися не тільки вирощуванням усіх основних с/г культур, але й городництвом, садівництвом, тваринництвом, бджільництвом. Посильну допомогу дитячому закладові надавав місцевий комітет незаміжніх селян⁵.

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 77.

² ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 100.

³ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 100.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 172.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 69.

Згідно з положенням про самообслуговування дітей, трудовій повинності підлягали діти з 10 років. До цього віку вони мали виконувати лише легкі види робіт у приміщенні, саду, городі, зокрема, прибирати свою постіль, посуд, поливати квіти. Праця дітей мала бути суворо індивідуалізованою, виходячи із можливостей і вдатностей дитини, особливо це стосувалося дітей перехідного віку. Важкі види робіт – такі як прання білизни, – вважалися припустимими лише для дітей старшого віку (з 14 років)¹. Згідно з наказом ОкрВНО всі діти в дитячих будинках мушили лягати спати не пізніше 10 години вечора².

Існуючі стандарти матеріального забезпечення дітей інтернатних установ найчастіше не відповідали реальній ситуації. Так, за нормами, до гардеробу хлопчиків-вихованців дитячих будинків мали входити: сорочка, кальсони, брюки, гімнастюрка, осіння куртка, зимове пальто, зимова шапка, кашкет, шкарпетки, чоботи, пояс. Дівочий гардероб складала: сорочка, панталони, ліфчик, нижня спідниця, плаття, фартух, головна хустка, осіннє і зимове пальто, тепла хустка, літня панамка, черевики, панчохи. Незалежно від статі вихованці повинні були мати особисті рушники, носові хустки, каші, шарфи, валянки³.

Однак, далеко не всі дитячі будинки функціонували з дотриманням норм ВНО. Більшість д/б Луганського округу перебували в жалюгідному стані й ледве зводили кінці з кінцями. У них не вистачало всього – харчів, білизни, інвентарю, одягу, канцтоварів, палива; приміщення будинків вимагали ремонту. Один із завідувачів дитбудинком скаржився в органи губсоцвиху, що його вихованці «ходять у дранті», адже не мають нормального одягу⁴.

Платня адміністрації та медперсоналу дитбудинків була мізерною, а умови праці надто важкими, через що відбувалася текучка кадрів. Часто вихователі просто тікали з місця роботи. Вищезазначене добре ілюструє витяг з акту про обстеження криндачівського дитячого будинку, проведеного в 1923 році:

¹ ДАЛО. Ф. Р-405. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 79 – 85.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 11.

³ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 92.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 371. Арк. 10.

«Приміщення д/б всередині знаходиться у засміченому стані... пічки є несправними, тепла для дітей не вистачає, не вистачає койок, діти сплять на холодній підлозі; у порогів будинку – хаос-безлад; навалено усяких покидьків... вигляд дітей найбільш печальний, хворобливий. На сніданок дітям видається чай з цукром і хлібом, на обід – борщ з м'ясом, на вечерю – борщ або суп... Виховної роботи не ведеться два тижні, тому що колишня вихователька втекла, а нова не має старанності й бажання до цієї справи...»¹. За відомістю, яка була заповнена інспекцією, в дитячому будинку фіксувалася нестача продуктів – пшона, гороху, хліба, сала, масла, цукру, картоплі, м'яса, одягу і мануфактури, взуття тощо. Такі нестачі не були рідкістю, адже побутовим явищем у дитячих будинках були крадіжки харчів і речей самими вихованцями, які часто після цього тікали, або зловживання з боку персоналу.

У рапорті про обстеження дитячого будинку №3 м. Луганська, здійсненого в 1923 році, вказувалося, що «будинок знаходиться в дуже поганому стані... діти, не маючи білизни як носильної, так і постільної, виглядають обірванцями, а також у гігієнічному відношенні знаходяться в небезпечному стані... нижньої білизни у хлопчиків не має, у дівчаток є, але в такій кількості, що її вистачає тільки на одну зміну, й при пранні дівчата залишаються без сорочок, які є суцільне рвання... Окрім того, в д/б для дівчаток не має жодної пари панталонів, не вистачає простирадла і ліжок, через що деякі діти сплять без простирадла й удвох на одному ліжку... Д/б не має рукомийників, через що діти вмиваються на відкритому повітрі, зливаючи один одному...»². У цілому не вистачало всього – ложок, мисок, тарілок, відер для води, рушників, меблів, підручників тощо. У листі адміністрації основного дитячого будинку, адресованому окружному ВНО у жовтні 1924 році, вказувалося, що «обмундирування дітей знаходиться у найбільш критичному стані», а приміщення будинку вимагає капітального ремонту³. У такому ж катастрофічному становищі знаходилися практично всі дитячі будинки та трудові колонії

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 21.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 155.

³ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 389, 415.

округу; навіть у зразкових колоніях, зокрема Мало-Миколаївській, не вистачало білизни, одягу, багатьох предметів першої необхідності¹. Фактично з усіх дитячих будинків Луганщини в середині 1920-х років повністю був укомплектований тільки один – будинок №2, який перебував на утриманні Єдиного робочого багатоловочного кооперативу (рос. ЕРМК)².

Важка матеріальна ситуація, яка склалася у дитбудинках, – недостатнє харчування, антисанітарія, катастрофічний стан приміщень, непридатних для житла, брак білизни і одягу, відсутність лікаря у штаті дитустанов, – ставала однією з безпосередніх причин виникнення епідемій у дитячому середовищі. Так, у 1924 році епідемія малярії була зафіксована у дитбудинку №5. Серед її причин медичні працівники, які лікували дітей, вказували недостатнє харчування і невдале розташування приміщення будинку у вологій місцевості, наближеній до річки³. Усі дитячі будинки округу не відповідали санітарним нормам, що висувалися до садиби і будівель трудової школи. За загальною площею ці приміщення були менше, ніж слід, як правило, не мали водопроводу, іноді – навіть колодязів. Для утримання дітей в належному санітарному стані практикувалось відвідування бані. Кошти на це виділялися державою або шефами дитбудинків.

19 червня 1929 року ВУЦВК і РНК було засновано фонд допомоги дітям наймитів і фонд бідноти, які створювалися при виконках сільськими радами. Їх фінансували державні та громадські установи Товариство «Друзі дітей», крім матеріальної підтримки, надавало організаційно-консультативну як повноважний представник. Ініціатором їх формування була держава, а фундаторами – радянські, кооперативні, громадські організації, які видавали разову допомогу дітям та дитячим установам⁴.

Ситуація із забезпеченням дитячих будинків погіршилася на початку 1930-х років із початком голоду. У 1931 році дитбудинки, які перебували на державному бюджеті, були позбавлені централізова-

ного постачання, що призвело до масового голодування дітей¹. У вирішенні продовольчої проблеми намагалося допомогти товариство «Друг дітей». У 1932 році воно отримало від підсобних установ 22 млн. крб., з яких на соціальне облаштування безпритульних було витрачено понад 3 млн. крб.²

Друга хвиля безпритульності ознаменувалась значним напливом безпритульних дітей, що обумовило перевантаження інтернатних закладів. Наприклад, у 1934 році було підібрано 1614 дітей, яких розподілили у чотирьох дитбудинках Луганського району, що призвело до їх перенасиченості: замість 230 дітей, на яких були розраховані будинки, в них знаходилося 485 дітей³. Така ж ситуація спостерігалася у дитячому будинку с. Кремінна Рубіжанського району, розрахованому на 100 чоловік, в якому фактично проживало набагато більше дітей. У зв'язку з цим було заплановано до травня 1936 року добудувати Павлівський та Шадріголівський дитячі будинки (у Лисичанському районі) для розміщення 120 дітей⁴.

Ситуація із забезпеченням дітей-сиріт ускладнювалася й тим, що у 1934 році ВЦВК видав постанову «Об устройстве детей лиц, находящихся под стражей», згідно з якою дітей репресованих батьків стали передавати у дитячі будинки, які були вкрай перевантаженими⁵.

Голод початку 1930-х років став причиною поновлення перебоїв у постачанні дитбудинків продуктами харчування. Так, у Луганському окрузі з березня 1930 року почалось затримування видачі продуктів дитячим будинкам на півтора-два місяця. Пізніше ситуація ще більше погіршилася. Дитячі установи недоодержували нормативів харчування дітей, встановлених у розмірі 400 г хліба, 20 г цукру, 85 г гороху чи круп, 40 г борошна, 6 г жирів, 35 г м'яса, 30 г свіжих овочів на особу на добу. Адміністрації дитячих установ приходилося урізати денну норму споживання хліба⁶.

¹ Олянич Л.В. Створення та діяльність... – С. 16.

² ДАЛО. Ф. Р–693. Оп. 1. Спр. 1351. Арк. 18.

³ ДАЛО. Ф. Р–693. Спр. 420. Арк. 1.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–693. Спр. 420. Арк. 12.

⁵ Славко А.А. Государство и беспризорность в 1930-е годы: система функционирования детских домов [Электронный ресурс] / А.А.Славко // Вестник Самарского государственного университета. – 2009. – №1. – Доступ к статье: vestnik-samgu.samsu.ru. – С. 24.

⁶ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 388. Арк.46.

¹ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 11, 69.

² ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 39.

³ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 94.

⁴ Олянич Л.В. Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей [Електронний ресурс] / Л.В. Олянич. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Ist/2008_32/17.html

Через переведення дитячих будинків на самозабезпечення, загальною потребою для них стала організація підсобних господарств у дитячих будинках. Так, на початку 1930-х років більшість дитячих будинків мали сільськогосподарські бази або городи. Однак сільгосппродукції, виробленої у підсобних господарствах для забезпечення вихованців і працівників дитячих закладів, не вистачало. Щоб врятувати їх від голоду, уряд УСРР епізодично надавав дитячим закладам фінансову та натуральну допомогу.

Одночасно залишалися невирішеними і матеріальні проблеми дитбудинків. Наприклад, у луганському дитячому будинку №2 знаходилося підсобна с/г ділянка площею 4 га городньої землі, на якій вирощували картоплю, кукурудзу та інші овочеві культури. Це давало змогу поліпшити харчування дітей, але не вистачало одягу та предметів особистої гігієни, які просто ніде було взяти. Так, у 1935 році дитбудинку потребувалося 40 шт. пальто, 42 ковдри, 37 матраців, 43 ліжка¹. Житлова площа в 190 кв. метрів була недостатньою для 117 мешканців цього дитбудинку, в якому не завжди дотримувалися санітарних вимог: перевіряючи не однократно відмічали наявність брудної підлоги, величезну кількість мух, незабезпеченість білизною та постільними речами, що призводило до масових інфекційних захворювань дітей (зокрема, в 1935 році 15 вихованців перехворіли коростою, 27 хворіли на чахотку та лишай)².

Багато вихованців дитбудинків хворіли на туберкульоз. На літо, або на більш тривалий термін їх намагалися відправити до спеціалізованих дитячих санаторіїв, які поєднували оздоровчі та лікувальні функції³. Проте ізоляція хворих дітей, не покращувала загальний стан дитячих будинків, у яких через мізерність асигнувань на їх утримання та брак кваліфікованих медичних і педагогічних працівників, умови життя залишалися вкрай незадовільними. Це засвідчували чисельні акти ревізій, здійснених дитячих будинках⁴. Одним із прикладів є результати ревізії, проведеної на початку 1935 року у дошкільному будинку безпритульних м. Ворошиловград. Унаслідок пе-

ревірки було виявлено, що будинок переповнений, приміщення у за-недбаному стані, відсутнє опалення, недостатнє обладнання меблями, побутовими речами та постільною білизною (на всіх вихованців виділялося лише 5 рушників; траплялися випадки, коли діти спали без простиралд; через обмеженість житлової площі на 50 ліжках спали 120 дітей, по 2 – 3 на одному ліжку)¹. Одяг і взуття видавався дітям шкільного віку під розписку. Отримані від організацій взуття, одяг та інші речі не завжди оприбутковувалися по обліку². При перевірці продуктів у коморі, було виявлено недостачу 6 кг вершкового масла, 5 кг рису, 12 кг маргарину, 55 кг цукру. Було також з'ясовано, що кошти, одержані на харчування та зарплатню співробітників у сумі 5390 крб., були витрачені не за призначенням; відмічались факти нецільового використання продуктів, призначених для продовольчого забезпечення дітей (співробітники установи харчувалися за рахунок дитбудинку)³.

І це не дивно, оскільки зарплата педколективу у таких закладах була мізерною. На середину 1930-х років середня заробітна плата працівників дитбудинків коливалася у розмірі від 60 до 200 крб. Завідуючий дитячим будинком отримував оклад у розмірі 260 крб., завуч – 178 крб., вихователь – 138 крб., рахівник – 168 крб., лікар – 200 крб., кухарка – 98 крб., помічник кухарки – 76 крб., прибиральниця – 66 крб., прачка – 66 крб., сторож – 96 крб., музичний інструктор – 80 крб., нічна няня – 66 крб.⁴

Не кращою була ситуація і в інших дитбудинках Луганщини. Так само, обстеження дитбудинків м. Старобільськ, виявило, їхнє переповнення дітьми різного віку (від 6 – 7 до 15 – 18 років). У своїх звітах члени ревізійної комісії зазначали, що «умови, у яких проживали безпритульники були жахливими: тісні, неохайні помешкання, погане харчування, відсутність одягу, взуття...». Вихователі не вели з дітьми навчально-виховної роботи, траплялися навіть випадки грубого поводження з підлітками⁵. Подібні факти зафіксовані у рапорті

¹ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 73.

² ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 74; Спр. 753. Арк. 10.

³ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 27.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 87.

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 27.

² ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 72.

³ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 66.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 64.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 56.

про обстеження дитячого будинку в Червоному Яру у 1935 році. У ньому вказувалося, що «санітарний стан приміщення незадовільний: підлоги брудні, столи для приготування їжі – також. Діти знаходилися в неохайному стані, не купалися, мали брудну білизну та брудні голови. Літня кухня не була обгороджена, що негативно позначалося на приготуванні їжі, у яку міг потрапити пил»¹. Обліку роботи вихователів з дітьми не велося. Діти спали по двоє на одному ліжку².

Медичне обслуговування у дитбудинках, найчастіше за все, перебувало у жахливому стані. Постійна відсутність лікаря свідчила про відсутність догляду за здоров'ям дітей та дотриманням санітарно-гігієнічних норм³. Траплялися випадки, коли діти тяжко хворіли, а приїжджий лікар не застосовував жодних заходів для полегшення їхнього становища, проте лікарів, яких і так не вистачало, не звільняли з посади⁴. Незабезпеченість кадрами медичних, педагогічних працівників та допоміжного персоналу також обумовлювалася низькими зарплатами.

Низку недоліків побутового характеру мали і дитячі ясла: приміщення ясел та майданчиків були тісними, кімнати прохідними, розташовувалися поруч із вбиральнею. Прання дитячої білизни відбувалося на маленькій кухні, і тому іноді нечистоти могли потрапити в їжу, що погіршувало самопочуття дітей. Було відсутнім і медичне обслуговування⁵.

До мережі дитячих оздоровчо-виховних закладів слід віднести дитячі містечка, які включали школу, інтернат-гуртожиток й інколи майстерні. Крім дітей з інтернатних установ, у школі та майстернях навчалися діти мешканців населеного пункту, де розміщувалося дитяче містечко. Одним із найбільш відомих дитячих містечок на Луганщині було Петровенецьке дитмістечко, в якому кількість дітей на кінець 1920-х років складала 280 чол. У ньому працювали: завідуючий дитмістечком, завідуючий педагогічною частиною, завідую-

ючий господарством, вихователі, водії, рахівники, інструктор-майстер та обслуговуючий персонал. При містечку існували спеціальні майстерні: швацька, чоботарня, пекарня, теслярня, кузня, в яких діти працювали та здобували собі кваліфікацію майстрів¹.

На початку 1930-х років усі дитячі будинки поділялися на три групи: дошкільні (у них виховувалися діти від 3 до 7 років), шкільні (для дітей від 8 до 15 років) та підліткові (зосереджували дітей 15 – 18 років). Різновидом останніх вважались і дитячі трудові комуни для підлітків. Але зміни, які відбулись у суспільстві в першій половині 1930-х років призвели і до змін у структурі спеціальних дитячих установ інтернатного типу. Спільною Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про ліквідацію дитячої безпритульності від 31 травня 1935 року було встановлено таку систему дитячих установ: у наркоматі освіти союзних республік – дитячі будинки «нормального типу» для дітей, що залишилися без засобів існування, дитячі будинки, які утримувалися за рахунок батьків і дитячі будинки для «важких вихованців», у наркоматі охорони здоров'я – союзних республік – дитячі будинки для дітей, які потребували тривалого лікування; у наркоматі соціального забезпечення союзних республік – спеціальні дитячі будинки для дітей-інвалідів; у наркоматі НКВС союзних республік – ізолятори, дитячі приймальники-розподільники, трудові колонії². При цьому, дитячі заклади, які знаходилися в системі НКВС, мали стати самоокупними.

Змінилася з часом і структура дитячих закладів на Луганщині. Так, на початку 1930-х року тут діяли такі спеціальні дитячі установи: дитячі ясла та площадки при ДІНО, дитяча комуна по Ростовській вулиці №14, дитячий будинок у Червоному Яру, дошкільний будинок безпритульних, дитячий будинок № 2 у Наталіївському провулку і на Веселій Горі, дитячий приймальник (житловий будинок по вул. Володарського №18), майданчик заводу «Жовтневої Революції», майданчик у садку 1 травня, дошкільний майданчик заводу «О.К.Л.»

¹ ДАЛО. Ф. Р–693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 54.

² Там само.

³ ДАЛО. Ф. Р–640. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 7.

⁴ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 92.

⁵ ДАЛО. Ф. Р–693. Оп. 1. Спр. 1333. Арк. 10.

¹ ДАЛО. Ф. Р–401. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 530.

² Подкур Р. Положение детей репрессированных граждан в контексте политики государственного террора (1937 – 1938 гг.) [Электронный ресурс] / Роман Подкур // Наукова бібліотека України. – Режим доступу до статті: <http://www.infolibrary.com.ua/libs/stattya/5663-stanovische-ditej-represovanih-gromadjan-v-konteksti-politiki-derzhavnogo-teroru-1937-1938-rr.html>.

(рос. «Обороны Красного Луганска»), Петровенецьке дитмістечко, Старобільський, Павлівський, Шадріголівський, Сватівський дитячі будинки, дитбудинки у с. Білому та у с. Кремінному Рубіжанського району. На травень 1937 року у Ворошиловградському районі Донецької області функціонувало 5 дитбудинків, зокрема, 2 – сільських¹.

Окремим аспектом діяльності установ інтернатного типу для дітей-сиріт була проблема підготовки кадрів педагогів. Соціально-педагогічні кадри для дитячих будинків у 1917 – 1925 роках готували трирічні педагогічні курси. Типові навчальні плани, складені для них методичним кабінетом Укрпрофосу, були зорієнтовані на підготовку соціальних працівників для роботи з дітьми всього соціального віку (від 3 до 15 років) в усіх освітньо-виховних закладах системи соціального виховання. З 1921 по 1924 рік методичний кабінет Укрпрофосу розробив для трирічних педагогічних курсів три навчальних плани, кожен з яких включав три компоненти: соціально-економічний, природничий і педагогічний. Педагогічний компонент підготовки кадрів широкого профілю (від 3 до 15 років) складався з двох циклів дисциплін: соціального виховання (куди входило більше 20 спецсеминарів, що охоплювали різні аспекти життя і діяльності дітей) і науки про дитину (включав знання з анатомії, фізіології організму і дефектології, елементи рефлексології, педопсихології, гігієни і санітарії). Аналіз навчально-методичної документації 1921 – 1925 років свідчить, що більшість педагогічних навчальних закладів змінювала плани Наркомосу або самостійно розробляла власні навчальні плани і програми⁷. Отже, кадри вихователів, керівників і вчителів, які працювали з дітьми в установах інтернатного типу, повинні були мати належний рівень знань із педагогіки та психології дитини, але при цьому вони мали бути політично грамотними та «ідейно витриманими».

Однак ситуація, яка склалася з кадрами педагогів, була вкрай суперечливою й незадовільною. З одного боку, в рамках загальної кадрової політики радянської влади, кожний працівник дитячих

освітніх чи позашкільних закладів мав проходити ретельну перевірку. Уже в 1923 році всі губнаросвіти отримали вказівку «не приймати на роботу до освітніх установ жодного працівника без попереднього обстеження з політичного та педагогічного боку», для чого мали створюватися спеціальні комісії при навчально-методичних комітетах¹. Але, з іншого боку, в силу нестачі педагогічних кадрів і бажаючих працювати в дитячих установах за мізерну платню, а також через їх загальний низький рівень освіти, на роботу до цих закладів часто приймали вихователів, які мали 4 – 7 класів освіти й пройшли педагогічні курси. Значна частина вихователів дитячих установ не мала хисту до педагогічної праці й працювала лише з метою прогнати себе, будучи не в змозі знайти іншу роботу.

Бували випадки, коли вихованці тікали з дитячих будинків через погане ставлення з боку педагогів і, навіть, писали на них скарги до органів наросвіти. Так, в архівних справах зберігається вельми цікавий лист-скарга від вихованців д/б №4, що починався такими словами: «Дорогие отцы и матеря. Мы вас просим обратить внимание на наши жалобы. Нас там голодом морят, по целому дню есть не дают...» (збережено мову джерела – Т. Ю.). Далі вказувалися факти побиття вихованців завідувачем дитбудинком, зловживання ним своєю посадою й наживи за рахунок казенного майна, порушення режимних моментів закладу тощо².

Розповсюдженням явищем у дитбудинках будинках робітничих підлітків і трудових школах були сварки між представниками педперсоналу, що ускладнювало й без того важку в моральному плані ситуацію в дитячих закладах. У підтвердження цього можна навести витяг одного із численних актів обстеження дитбудинків: «у петровенському будинку робітничих підлітків відсутній педагогічно-виховний персонал; надісланні Луганським ОкрВНО деякі працівники не задовольняють вимогам, які висуваються до Радянської школи соціального виховання. Вихованці знаходяться у нездорових ставленнях до Радянської школи соціального виховання, за словами завідувача будинком, бувають моменти, коли відносини між дівчатами й хлопцями переходять межі нормальних стосунків... серед співробітників ДРП і завідувачем ДРП не тільки не має дружніх взаємостосунків, але й ділових, причому вихованців

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24.

² Стефан Л. А. Питання підготовки соціальних працівників в Україні у 20 – 30-ті рр. XX століття [Електронний ресурс] / Л. А. Стефан. – Доступ до статті: <http://eprints.zu.edu.ua/1813/1/00shlaus.pdf>.

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 71.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 112.

використовують з метою власної склоки для нацькування й підризу авторитету супротивника...»¹. Серед основних вад дитячих закладів інтернатного типу слід зазначити й нестачу коштів, які відпускав луганський окружний відділ народної освіти на їх утримання.

2.2. Організація оздоровлення дітей, трудове виховання та підготовка випускників дитбудинків і комун до самостійного життя

Одним із напрямів роботи з дітьми у дитячих будинках і колоніях було піклування про здоров'я вихованців й здійснення літнього оздоровлення та відпочинку. Не зважаючи на перманентне скрутне становище дитячих установ інтернатного типу, їхнє керівництво намагалось приділятися оздоровленню дітей значну увагу. Так, улітку всі мешканці міських дитбудинків переїжджали на дачі, а вихованцям сільських по можливості надавали путівки до санаторіїв². Наприклад, вихованці луганського дитячого будинку №2 (по вул. Володарського №18), очолюваного А. ГД. Ленгайтис, у 1935 році протягом двох місяців відпочивали на дачі у с. Червоний Яр на Дінці³.

У мережі дитячих оздоровчих закладів УРСР можна умовно виділити дві групи закладів: масові оздоровчі (оздоровчі майданчики, фізкультурні бази, піонерські табори, дитячі оздоровчі колонії, будинки для відпочинку підлітків та будинки відпочинку п'ятого дня (на вихідні) для підлітків) та оздоровчі установи санаторного типу (санаторії, оздоровчі групи у школах, денні санаторії для школярів, нічні санаторії, школи-санаторії для психоневротиків). Найбільші санаторно-лікувальні установи розташовувались у київській приміській зоні, Одесі, Бердянську, Слов'янську, Скадовську та інших курортних місцевостях⁴. Однак, далеко не всі діти-вихованці інтернатних закладів могли відпочити в санаторіях, або отримати належне оздоровлення влітку. Заважав цьому голод початку 1930-х років і скудне державне фінансування.

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 131.

² Там само.

³ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 53.

⁴ Лупаренко С. Є. Розвиток системи... – С. 456.

Рівень охоплення дітей Луганщини (яка входила тоді до складу Донецької області) можна проаналізувати, скориставшись даними таблиці (таблиця):

Таблиця 1

Мережа оздоровчих установ УРСР з обслуговування підлітків у 1932 – 1933 рр.¹

	Загальна кількість підлітків	Будинки відпочинку		Санаторії для відпочинку		Нічні санаторії		Оздоровчі колонії молоді	
		Кількість підлітків / відсоток охоплення							
		1932	1933	1932	1933	1932	1933	1932	1933
Донецька область	47942	14383 30%	28765 60%	6400 13,6%	7040 14,7%	2975 6,2%	4500 9%	-	-

Проте сільські діти переважно мали можливість оздоровитися тільки на шкільних майданчиках. У Луганську, наприклад, наприкінці 1920-х років діяло сім таких майданчиків, зокрема, у садку 1 травня, садку при клубі металістів тощо². У 1930-і роки саме шкільні майданчики стали найбільш поширеною формою оздоровлення та відпочинку дітей.

Вихованці дитбудинків полюбили і відпочинок у літніх таборах, подібних тим, що створювалися юними піонерами. Приміські піонерські табори Луганщини, організовані комітетами комсомолу і юних піонерів, уперше були відкриті влітку 1923 року³. Табори іще не були стаціонарними і влаштовувалися самими піонерами за допомогою комсомольців. Тільки за літо 1924 року було організовано близько 30 таборів, які прийняли майже 9 тис. піонерів⁴. Улітку 1925 року піонерські табори почали відкриватися повсюдно.

¹ Таблицю складено за матеріалами статті Артюшенко О. Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928 – 1933 рр. [Електронний ресурс] / О. Артюшенко. – Режим доступу: http://histans.com/Journ ALL/ pro/pro_2010_19_2/12.pdf.

² ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 11.

³ Пилипенко В. И. Очерки истории областной пионерской организации Луганщины / В. И. Пилипенко. – Луганск : «Альма-матер», 2005. – С. 32.

⁴ Там само. – С. 34.

Колишній вихованець дитячого будинку 1930-х років, російський емігрант М. Ніколаєв згадував у своєму документальному романі, що літній відпочинок у таборах був кращим часом його дитячого повсякдення: «Кожного літа чекали нас радість і розваги – піонерський табір. Їздили ми не всі відразу, а окремо, позмінно, і обов'язково кожний вихованець проводив місяць у таборі. І це теж було непогано, що жили ми там із дітьми із інших місць, переважно «домашніми»... Звичайно, і у таборі є суворий розпорядок дня: підйом, відбій, лінійка, зарядка – все, як слід. Але все-таки життя зовсім інше, ніж у дитячому будинку, і ми відчували себе вільніше і веселіше... Вся канцелярія та керівництво табору, різні гуртки, бібліотека розміщались у школі. Для кухні та їдальні будувалися літні приміщення, на кшталт навісів. А піонерів розміщали по хатах»¹. Автор із ностальгією згадував, що у сільських хатах, на відміну від дитбудинку, не було клопів, які влітку особливо псували життя вихованців.

Перебування у таборах було насичено життям – діти обов'язково працювали у колгоспі, купалися у водоймищах, грали, піднімали свій освітній рівень, займалися у гуртках. Особливо була розповсюджена у той час військово-спортивна гра, яка нагадувала гру «Зірниця». Вона була спрямована на виховання уважності, витривалості, вміння орієнтуватися на місцевості та забезпечувати себе у лісі під час походів.

Подібними були і походи піонерів Луганщини в 1930-і роки під час перебування у таборах: «У лісі робили розбивку, встановлювали намети, курені, облаштовували кухню, розчищали лінійки. Після цього приїжджала дружина у повному складі із виробничими вождями. Піонери брали участь у заняттях гуртків, проводили екскурсії, походи з ночівлею. Відбій починався після проведення костру. Чергова група охороняла червоний прапор дружини... Весь шлях загонів до таборів-комун являв собою своєрідну гру. Марш дітлахів з похідною кухнею й обозом був її першим етапом і називався «похід Спартака». На привалах вожаті-комсомольці розповідали піонерам про героїчні битви далекого минулого, про боротьбу Спартака з ра-

¹ Николаев М. Кто был ничем... / М. Николаев, В. Швейцер. – М. : Время, 2008. – С. 88 – 89.

бовласниками, про селянські повстання і революційні події 1905 і 1917 років («підпільний період»). Після цього наступала пора революцій – Лютневої та Великого Жовтня. У грі це був «підготовчий період». Коли приходили у табір – починався «період відновлення»: влаштовували курені, намети, обладнували місця під кухні, багаття, спортивні ігри. А потім наставав «період комуністичного суспільства» – усі займалися безпосередньо піонерською роботою, самообслуговуванням і самоуправлінням, брали участь у трудових десантах. Загальні збори табору-комуни обирали Раду організаторів (5 осіб). Кожний член Ради був організатором певного виду роботи: «Комунального управління, навчання і статистики», «Економічної Ради», «Управління справами комунального побуту», «Ради по справах освіти»¹.

Особливо захоплювали піонерів Луганщини такі військово-спортивні ігри, як «Похід Спартака», «Червоний прапор», «Знищення самодержавства» тощо. Для проведення масової гри «Знищення самодержавства» Луганським міськкомом «Юні Спартаки» було створено штаб, до якого входили представники усіх загонів. Сутність гри полягала в тому, щоби в загальних рисах реконструювати лютневу революцію 1917 року в Росії. За містом, на Гострій Могилі..., у самому високому її місці було влаштовано «царський трон», на якому сидів загримований «цар». За розробленим планом кожний загін рухався до Гострої Могили, знаючи точно своє місце підготовки до наступу «на самодержавство» і прислухуючись до сигналу атаки. Усі піонери готували саморобну дерев'яну зброю, піки, тріскачки, діставали патронташі тощо. «Зкинувши» самодержавство, з вигуками «Ура» та революційними гаслами піонери марширували по центральних вулицях міста².

Діти, які відпочивали у літніх таборах, отримували від них найкращі емоції, які супроводжували їх усе життя. Один із піонерів Луганщини 1920-х років, який став відомим у краї поетом-аматором, членом спілки письменників «Забой», свої дитячі враження від піонерських таборів висловив у віршованій формі:

¹ Пилипенко В. И. Очерки истории... – С. 33.

² Пилипенко В. И. Очерки истории... – С. 34 – 35.

В лагере
Сегодня наш шаг упруг.
Здоровье в руки беря,
Мы не спроста, не вдруг
Шагаем в лагерь.
Послушай, как стучат,
Сегодня пятьсот сердец,
Слышишь? Они кричат –
Улицам душным конец.
Всмотрись в их глаза.
В них одно – «Скорей,
Дом и клуб – назад!
Мы – в простор лагерей»
Завтра «ура»
Разбудит лесной простор,
Завтра уже в лагерях
Пионерский вспыхнет костер¹.

Під цими щирими віршованими рядками, написаними підлітком, безсумнівно, міг би підписатися кожний піонер тодішнього Донбасу.

Таким чином, основним видом літнього відпочинку вихованців дитбудинків були виїзди у приміські табори (із здійсненням таборів-кочовок) або на дачі. Деяким дітям (як правило, із слабким станом здоров'я, хронічними захворюваннями, або відмінникам навчання) надавалися путівки до курортних санаторіїв і, навіть, до «Артеку». Відомо, що певні українські комуни практикували літні виїзди на екскурсії до столичних міст, на Кавказ, до Чорноморського узбережжя (наприклад, подорож вихованців комуни імені Ф. Е. Дзержинського в 1930 році), проте даних про такі колективні виїзди вихованців дитбудинків і колоній Луганщини знайдено не було.

Окремим завданням дитячих закладів інтернатного типу була підготовка вихованців до самостійного існування й влаштування їх після досягнення повноліття. Відправлення вихованців юнацького віку для роботи на виробництві було однією з форм дієвого залучення дітей-сиріт до дорослого життя, придбання ними професії та подаль-

¹ Молодой шахтер. – 1925. – №50 (149). – С. 3.

шої адаптації у радянському суспільстві. Між комісією допомоги дітям і відділом праці було укладено угоду, згідно з якою діти дитбудинків і безпритульні надсилалися на виробництво у першу чергу, через що вихованці отримали основні пільги при влаштуванні на виробництво. В умовах безробіття часів непу це мало життєво важливе значення. У 1925 році броня для підлітків із дитбудинків при відправці на виробництво збільшилася з 8% до 10,75%¹. На 1929 рік вихованці дитячих будинків мали вже 25% броні при влаштуванні на роботу². Така ж ситуація з працевлаштуванням сиріт спостерігалась у 1930-і роки, коли безробіття як такого вже не існувало. Господарники були зобов'язані «брати на роботу підлітків на навчання у виробничих бригадах, забезпечуючи їх культурно-побутовими умовами у гуртожитках»³.

Дітям із дитбудинків надавався й певний відсоток місць при вступі до вищих навчальних закладів. Згідно з циркуляром, який отримали окружні інспектури освіти в червні 1925 року, для дітей-переростків у робітфаках встановлювалася броня – 5% місць, а в установах профосвіти – 25%⁴. Завдяки подібним заходам значна частина колишніх вихованців дитбудинків вступала на робфаки та професійно-технічні навчальні заклади, успішно в них навчалася і отримувала стипендії. Так, у 1929 році із 12 стипендіатів, які закінчили куспромшколу у м. Старобільську, п'ятеро вступили до першого класу Старобільської профшколи, один – до педтехнікуму, один – до луганського робфаку, а двоє почали працювати на заводі «Червоний прапор» із зарплатою 80 – 90 крб. на місяць⁵.

Влаштуванням самостійного життя сиріт після їх випуску із дитячих будинків займалися і місцеві установи комісії допомоги дітям. Об'єднання радгоспів в Україні (далі – УРГО) зобов'язувалось розміщати на своїх господарствах хлопців-переростків із дитячих будинків не молодше 16 років для здобуття ними належної кваліфікації⁶. У Луганському окрузі серед установ, які повинні були приймати безробітних підлітків для навчання, – артіль «Хімтруд», каді-

¹ Луганская правда. – 1925. – № 195 (1996). – Арк. 2.

² ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 17 – 18.

³ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 49.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 137.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 222.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 164.

вське і брянське рудоуправління¹. Окремі підприємства, наприклад, Штерівський динамітний завод, повністю брали на своє утримання дитячі будинки і колонії².

Керівництво підприємств дійсно надавало допомогу у професійному навчанні та працевлаштуванні випускників дитбудинків. Наприклад, керівник промислової ради Шірман у 1935 році забезпечив роботою та житлом 20 вихованців дитбудинків: 15 вихованців було влаштовано у шкіряній, а 5 – у швацькій промисловості³.

Частина підлітків-випускників дитячих будинків могли реалізувати себе у сільськогосподарській галузі. Згідно з резолюцією ЦКДД, діти, які залишали за віком дитячі установи, мали бути приписаними до с/г комун, радгоспів, колгоспів, або до окремих кустарів (які через це звільнялися від сплати податку за найману робочу силу)⁴.

У 1926 році вийшла у світ Постанова ВЦВК і Ради Народних Комісарів УСРР «Про передачу вихованців дитячих будинків на трудове виховання до трудових землеробських господарств». За постановою вихованців дитбудинків у віці від 12 до 17 років за наявності їх згоди належало відправляти до господарств трудових землекористувачів, товариств с/г колективів та ін. При прийомі таких підлітків на трудове виховання колективу надавався наділ землі на вихованця із додаткового фонду, а податкові пільги визначалися спеціальним положенням про єдиний с/г податок. Якщо вихованець по досягненні повноліття залишався у цьому колективі, то виділений наділ землі переходив у його користування⁵. 14 грудня 1928 року до постанови були внесені зміни, які дозволяли місцевим органам влади передавати до господарств безпритульних дітей не із дитячих будинків. Існувала також постанова РНК СРСР (1926 р.), згідно з якою від єдиного с/г податку звільнялися селяни, які приймали вихованців дитячих будинків⁶.

Окремі випускники дитячих будинків направлялися до профшкіл або кустшкіл. Часто вони отримували навчання та практичний ви-

робничий досвід у рудничних школах, яких у Луганському окрузі на 1928 рік нараховувалося 71¹. Процес збільшення таких шкіл значно прискорився після виходу в світ постанови Пленуму ЦКДД від 5 березня 1928 року, у якій наказувалося «взяти курс на поширення виробничих підприємств для найширшого охоплення ними підлітків»².

Часто хлопці-старші вихованці дитячих будинків направлялися для навчання й виховання до військових частин. Так, за згодою Наркомату освіти у 1927 року в Луганському окрузі 300 вихованців дитбудинків у віці від 15 до 18 років, фізично здорових і письменних, передбачалося розподілити по військових частинах. Кожний полк мав прийняти до 5 підлітків, які мали знаходитися в частинах як учні музикантів до досягнення ними призовного віку, після чого вони підлягали переводу на військову службу. Місцеві органи Наркомосу мали перераховувати на кожного такого підлітка від 150 до 180 крб.³

У травні 1937 року місцеві диткомісії отримали вказівку від Центральної диткомісії, в якій йшлося про те, що на навчально-виробничих підприємствах комісії повинні працювати лише круглі сироти, а не круглих потрібно перевести на державні підприємства⁴.

Наприкінці 1930 – початку 1940-х років у дитячих будинках Радянського Союзу почала спостерігатись певна тенденція: вихованців дитбудинків, особливо тих, що були круглими сиротами чи дітьми репресованих «ворогів народу», які не знали своїх батьків, намагалися раніше строку випустити у доросле життя. Як згадує у своїй книзі М. Ніколаєв, у дитбудинках проводилися медогляди, за результатами яких найбільш рослих, фізично розвинених хлопців, відправляли на виробництво раніше 16 років, роблячи «виправки» віку у метриках хлопців⁵. Мабуть, давалася взнаки нестача кадрів на виробництві напередодні та на початку Великої Вітчизняної війни. Держава, якій потрібні були робочі руки, намагалася усіляким чином зняти з себе відповідальність за утримання «зайвих ідоків».

¹ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 70, 163.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 411. Арк. 12.

³ ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 28.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 22.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 23.

⁶ ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 129-зв.

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 82.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 258.

³ ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 38.

⁴ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 24.

⁵ Николаєв М. Кто был ничем... – С. 98 – 100.

2.3. Політико-ідеологічне виховання дітей-сиріт засобами піонерської та комсомольської організації

«...педагогічна настанова комуни загалом формулюється так: створення правильного колективу, створення правильного впливу колективу на особу».

А. С. Макаренко «З історії комуни імені Ф. Е. Дзержинського»

Окремим аспектом проблеми виховання дітей у дитячих будинках і трудових колоніях є механізм і засоби ідеологічного та політичного виховання у контексті існуючої тоді педагогічної концепції. У липні 1920 року Наркомос УРСР видав «Декларацію про соціальне виховання дітей». У ній визначалися основні принципи політики радянської України в галузі освіти і виховання підростаючого покоління. «Декларація...» вказувала на необхідність виховання дітей в дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання і виховання у єдиному процесі. Окремі питання у документі трактувались із позиції «відмирання школи», замість шкіл рекомендувалося створювати дитячі будинки та дитячі комуни, основним підручником проголошувалося життя, недооцінювалася роль сім'ї у вихованні дітей. Й це цілком зрозуміло, бо в радянській педагогіці того періоду пропагувалася думка про неминуче відмирання сім'ї в умовах соціалізму¹. Відповідно, в умовах пріоритетності формування у дітей колективізму, «класової справедливості», войовничості до інакомислячих відбувалося підпорядкування моралі «інтересам класової боротьби пролетаріату». Із мети виховання дитини повністю вилучалися завдання виховання загальнолюдських і культурно-національних цінностей і, натомість, виникали цінності виховання більшовика-комуніста, незламного борця, спеціаліста-колективіста².

Основним засобом виховання в радянському дусі підростаючого покоління стало розповсюдження й популяризація дитячого кому-

ністичного руху з його організаціями, пресою, формами діяльності. У 1920 – 1922 роках при клубах, дитячих будинках, школах зароджуються перші дитячі об'єднання – «Юні комуністи», «Юнацька трудова армія», «Юні спартаківці» та інші. Одночасно продовжувала існувати й активно пристосовуватися до нових умов скаутська організація, яка суперничала з комсомолом за вплив на дітей країни¹. З метою залучення вихованців до дитячого комуністичного руху всім окреспектурам наросвіти та окрполітосвітам було наказано сприяти створенню дитячих клубів у школах і дитячих будинках, а губсоцвих мав випускати для дитбудинків газету «Юний Спартак»².

Ще в травні 1920 року на II з'їзді комсомолу України обговорювалось питання про роль і вплив комсомолу в школі, а 2 лютого 1922 року бюро РКСМ прийняло рішення про створення вже дитячих груп при комсомольських осередках. Початок організації мережі дитячого комуністичного руху саме в формі юних піонерів був покладений Резолюцією II Всеросійської конференції РКСМ 19 травня 1922 року. Восени 1922 року тимчасове Бюро з роботи серед дітей було перетворено на Центральне бюро дитячих груп юних піонерів (ЦБ ЮП). Під керівництвом комсомолу і контролем партії почалось швидке створення дитячих комуністичних груп у межах усього Радянського Союзу. Серед дитячих організацій найбільш активну роботу вели юні спартаківці, які переважали у Донбасі. До цієї організації приймали дітей віком від 10 до 15 років. За своєю структурою всі ці групи в основному нагадували комсомольські осередки.

Дитячі комуністичні організації діяли в усіх куточках СРСР: в Росії (від Уралу й Архангельську до Москви й Кубані), Комі АРСР, Білорусії, Україні. В УСРР вони відрізнялись своєю строкатістю й були представлені дитячими «осередками» комсомолу, організаціями «Юнтрудармія», «Юні комуністи», «Дитячий інтернаціонал», «Юні Спартаківці», які почали з літа 1922 року розповсюджуватись повсюдно. Вони діяли у Донбасі, Житомирщині, Чернігівщині, Одесі,

¹ Аналіз системи соціального забезпечення...

² Ярошинська О.О. Інститут батьківства в теорії і практиці виховання 20-х років XX століття [Електронний ресурс] / О.О. Ярошинська. – Доступ до джерела: http://zag.pedagogika.at.ua/publ/institut_batkivstva_v_teoriji_i_praktici_vikhovannja_20_kh_rok.

¹ Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки XX ст.). Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 20-х років століття [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://pravoznavec.com.ua/books/248/18388/21/>.

² ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 370. Арк. 7, 23.

Києві, Харківщині й засновувались, як правило, при дитячих будинках, школах, клубах. Найбільшу активність у створенні дитячих організацій виявляли вихованці дитячих будинків. До січня 1924 року в піонерській організації України вже нараховувалось 50 тис. дітей¹.

Серед дитячих організацій найбільш активну роботу вели юні спартаківці, яких була більшість і у Донбасі. До цієї організації приймали дітей віком від 10 до 15 років. Перша організація «Юні Спартаківці» була організована в Бахмуті (Артемівську) у 1921 році; у Маріуполі дитяча комуністична організація існувала у вигляді секції при повітовому комітеті комсомолу; у Луганську діяли так звані легіони, які поділялись на загони²; у селі Привольному Слав'янського району були створені так звані «вівчарські ланки», які влітку пасли худобу, а взимку влаштували у селі «ленінські клубики»³. За своєю структурою всі ці групи в основному нагадували комсомольські осередки.

Після смерті В. Леніна 21 січня 1924 року почалось об'єднання дитячих комуністичних груп у єдину організацію. Екстрений пленум ЦК РКСМ, який відбувся 23 січня цього ж року, постановив перейменувати існуючі в СРСР групи Спартака на «Дитячі комуністичні групи юних піонерів імені товариша Леніна». Змінювалась не тільки назва – розпочалась уніфікація усієї мережі піонерської організації, її структури і діяльності. По усій республіці було проведено реорганізацію осередків юних спартаківців у колективи юних піонерів⁴.

Піонерський рух на Луганщині в 1920-і роки розвивався доволі складно й суперечливо. Основною перешкодою була слабка організація та відсутність мотивації у місцевих комсомольців, на яких і покладалася в основному робота із створення й розбудови піонерських осередків на місцях. Особливо важко утворювалася мережа піонерських осередків на селі, де часто вся діяльність піонерів закін-

¹ Штырлова М. Л. Детское движение в дореволюционной России и первые годы Советской власти: дипломная работа. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2002. – С. 61.

² Гуревич О. Это было в Донбассе / О. Гуревич // Народное образование. – 1972. – №5.

³ Пионер Донбасса. – 1925. – №. 2. – С. 1.

⁴ Анпілогова Т. Ю. Роль інтелігенції у вихованні молоді та зародженні піонерського руху в Донбасі в 20-ті роки ХХ ст. / Т. Ю. Анпілогова // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. Вип. 6. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 15.

чувалася разом зі створенням гуртку юних ленінців. У одному із номерів «Луганської правди» за 1925 рік, у статті під красномовною назвою «Надані самі собі», описувалися проблеми розбудови піонерського руху у селах: «наші села живуть іще старим життям, життям п'янок, картожництва й драк. Та болісніше за все бачити той факт, що цим же життям часто живуть і сільські піонери. Піонери у баловстві та грубошах не поступаються іншій дівчорі, навіть навпаки – перевищують її. Потрібна значна виховна робота серед піонерів. За неї мають узятися сільські вчителі. Учителі в Городищенському районі зовсім не беруть участь у піонерському рухові... Загони, що швидко організуються, не менш швидко розбігаються. Комсомольські органи мало приділяють уваги піонерам»¹. Проте, незважаючи на слабку організацію осередків юних піонерів, подекуди існували і сильні гуртки, які вели активну роботу. Як правило, це були міські осередки. Наприклад, у Луганську в міському клубі юних піонерів у березні 1925 року було відкрито гурток ОАВУК (рос. – Общество авиации Украины)².

Масштабні організаційні заходи, застосовані партійною й комсомольською організаціями, привели до швидкого зростання кількісного складу юних піонерів СРСР і України. У липні 1924 року в СРСР нараховувалось 200 тис. піонерів³, а в грудні цього ж року тільки в Україні піонерами були стільки ж дітей, в тому числі 83 тис. юних ленінців мешкали у селі. На січень 1926 року піонерська організація України мала в своїх лавах уже 370 тис. членів⁴. Зростала й чисельність піонерської організації Донбасу. Так, у квітні 1924 року в одному лише Сталіно (нині – Донецьк) нараховувалось 2600 піонерів⁵. Кількість піонерів у Луганському окрузі постійно змінювалася, через що важко відстежити загальну динаміку збільшення кількості юних піонерів на середину 1920-х років. Наприклад, у березні 1925 року їх нараховувалося 983, у квітні – 1.308, у травні – 659 осіб⁶.

¹ Луганская правда. – 1925. – №123 (1925). – 6 июня. – С. 4.

² Луганская правда. – 1925. – №70 (1880). – 26 марта. – С. 2.

³ Правда. – 1924. – №159. – 16 июля. – С. 5.

⁴ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках / Г. М. Шевчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 202.

⁵ Наш Донецк. История по периодам [Электронный ресурс]. – Режим доступа до джерела: <http://www.donetsk.dn.ua/history>.

⁶ Луганская правда. – 1925. – №204 (2005). – 11 сент. – Арк. 3.

Активно залучалися до піонерського руху і діти із інтернатних установ. Один із сильних піонерських загонів існував у дитячому будинку №3 м. Луганська. Його члени брали участь у зборах міського клубу юних піонерів, на якому окремі піонери вступали до комсомольської організації. Як правило, на таких зборах демонструвалися поставлені піонерами п'єси, спортивні вистави, індивідуальні декламації¹.

Піонерська організація ставила своїм завданням не тільки залучення колишніх безпритульників-вихованців дитбудинків до свого руху, але й ліквідацію самого явища безпритульності та бездоглядності². Луганський міський комітет Юних Спартаків на одному з своїх засідань офіційно визнав одним із завдань піонерської організації ліквідацію безпритульності у Луганську протягом одного літнього сезону³.

Піонери допомагали міліції та органам соціального забезпечення вилучати дітей з вулиці, умовляти їх припинити бродяжницький засіб існування. Часто піонерські загони у школах міста брали на виховання якогось безпритульника.

Керівництво піонерським рухом у масштабах країни здійснювала комсомольська організація. Нею проводилися різноманітні акції, кошти від яких йшли на допомогу дітям-сиротам. Наприклад, за постановою Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, з 31 серпня по 6 вересня 1925 року був проведений 5-й міжнародний дитячий тиждень⁴.

Підготовка кадрів для керівництва піонерським рухом здійснювалась на Луганщині шляхом організації регулярних нарад вожатих, семінарів із питань дитячого руху, курсів з підготовки і перепідготовки піонерських працівників. Так, з 30 червня по 8 липня 1923 року проводився I губернський з'їзд-курси працівників дитячого руху Донбасу в м. Бахмут, на який прибуло 25 делегатів з різних місць. У жовтні 1923 року було проведено II губернський з'їзд, на який прибуло вже 45 делегатів з усіх округів. У результаті цього заходу з'явилися дитячі клуби у Луганську і Старобільську⁵.

¹ Луганская правда. – 1925. – №130(1932). – 14 июня. – С. 4.

² Пилипенко В. И. Очерки истории... – С. 31.

³ Там само. – С. 31 – 32.

⁴ Луганская правда. – 1925. – №195 (1996). – 30 авг. – Арк 2.

⁵ Пилипенко В. И. Очерки истории... – С. 35.

Активну участь у розвитку піонерського руху Луганщини, зокрема, в установах інтернатного типу, брали комсомольці-студенти вищих навчальних закладів краю, молоді викладачі, старшокласники. Студенти-комсомольці допомагали дітям в організації учнівського самоврядування, вели політико-виховну роботу в дитячих комуністичних організаціях. Одним із напрямків громадської роботи викладачів й студентів вищих навчальних закладів стало шефство, а відповідно, у ролі підшефних часто виступали школи, дитячі будинки, колонії, піонерські загони, дитячі гуртки тощо. Наприклад, ДІНО з 1923 року шефствував над дитячим будинком №2. Студенти влаштовували для дітей вечори, залучали їх до студійної роботи й до роботи у майстернях, допомагали у керівництві гуртками. Підшефну роботу студентів-комсомольців й викладачів спрямовували і організовували члени партійного осередку й ЛКСМУ вищих навчальних закладів. Викладачі ДІНО читали лекції на антирелігійні теми, студенти брали участь у ліквідації неписьменності серед дітей, залученні їх до піонерських загонів, готували вечори і доповіді до ювілеїв радянської влади в Україні, річниць жовтневої революції, на які запрошували дітей з шкіл і дитячих будинків. У школі села Мала Вергунка студентами ДІНО був організований загін юних ленінців, спільно з яким видавалась стінна газета; здійснювалась політосвітня робота в дитбудинку №2; був утворений гурток юних кореспондентів «Молодий шахтар» (до якого входило 56 осіб). Серед підшефних юнаків комсомольці ДІНО проводили бесіди, присвячені Жовтневій революції, річницям створення ЛКСМУ й КІМу, піонерської організації¹.

Розповсюдженням явищем було спільне шефство комсомольців і піонерів над дитячими колоніями. Вони брали участь у самодіяльних постановках, поширювали передплатні листи, допомагали у ліквідації неписьменності. Юні піонери залучались до проведення політичних і господарських кампаній на селі, посилення змички між Червоною Армією й робітниками, залучення до піонерських загонів «неорганізованих» дітей, організації театральних вистав і концертів дитячої самодіяльності. Так, піонери Єнакієвого організували гур-

¹ Анпілогова Т. Ю. Роль інтелігенції... – С. 17.

ток «Червоні краватки» (на кшталт «Синьої блузи»), який займався постановкою п'єс, а піонерські загони Дебальцеве встановили шефство над дітьми, що мешкали в колоніях, з метою залучення їх до піонерської організації¹.

Практикувалось відвідування вихованцями дитбудинків і колоній червоноармійців, допризовників, заходів, організованих місцевими комсомольськими та піонерськими осередками. Наприклад, 15 вихованців Олександрівської трудової колонії навесні 1925 року відвідали олександрівських допризовників, які влаштували їм привітний прийом й провели екскурсію².

Слід зазначити, що нова ідеологія виявилася привабливою для післяреволюційного дитинства, бо надавала саме те, що було потрібно дітям і підліткам – революційний романтизм, міфологізовану героїку, а також вповні реалізувала й експлуатувала їхню провідну вікову особливість – юнацький максималізм і прагнення до справедливості.

З метою ідейно-патріотичного й політичного виховання діти у дитячих колоніях і будинках залучались до гурткової діяльності. Наприклад, у Алчевському дитбудинку діяло п'ять гуртків: політичний, любителів природи, літературно-драматичний, художній і спортивний. Керівним органом гурткової роботи виступав загін юних ленінців. Юні ленінці також періодично випускали настінну газету агітаційно-пропагандистського змісту й залучали вихованців до організації та участі мітингів, що відбувалися у річницю революційних свят³. Гуртки різного спрямування – художні, ручної праці, малювання, літературні, драматичні – існували в усіх дитбудинках і колоніях й реалізували важливе виховне завдання – етичний і естетичний розвиток дітей, надання їм навичок образотворчої діяльності. Проте найбільш важливе місце завжди надавалося політичним гурткам. Один з таких гуртків функціонував при сприянні місцевого осередку ЛКСМУ в дитячому будинку №2. У звіті про діяльність загону юних ленінців цього будинку за січень – квітень 1924 року надавався опис його діяльності: «Політичний гурток є найбільш важливим у роботі Юних Ленінців, керує ним прикріпле-

ний комсомолец ІНО тов. Спатарь і вожатий Марія Копатько. Ведуться бесіди на різні політичні теми о революційних подіях і траурних датах, наприклад: 9 січня, життя і смерть Леніна, День Паризької комуни, День Лютневої революції, Міжнародний День робітничої тощо»¹.

Вихованці дитячих будинків часто залучалися поряд з піонерами до участі в урочистих демонстраціях різного характеру (антирелігійних, політичних, святкових тощо).

У дитячих закладах інтернатного типу в рамках загальновиховної й політосвітньої роботи велася антирелігійна пропаганда та виховання в дусі атеїзму й марксизму-ленінізму. Дітей залучали до участі у демонстраціях і святах, присвячених антирелігійній агітації. Про це свідчать вказівки, отримувані дитячими закладами від місцевих комітетів ЛКСМУ та політпросвіт. Яскравим прикладом такої вказівки був лист, отриманий дитбудинками в 1923 році, з віршованим пісенним текстом, у якому цькувалася церква і духовенство. Діти мали вивчити цей текст і співати під час карнавального ходу 6 січня 1923 року та вечора «Церква у Радянській Республіці». Текст називався «Молебен» і мав такий зміст (наводимо мовою оригіналу):

*Ох, ох, отцы святые,
Как полчища Батя...*

.....

Смыл путь приход наш скоро,

Сошли на нет поборы,

Хоть сдохни от позора.

Сокрушительно, сокрушительно, сокрушительно.

Голодный, брат твой учим,

Добро же свое лучше.

Все кладовые пучим.

Сбережительно, сбережительно, сбережительно.

Но не спаслася братия.

Вдруг начались изъятия.

Отдала все с проклятием.

Окончательно, окончательно, окончательно.

.....

¹ Там само. – С. 19.

² Луганская правда. – 1925. – №70 (1882). – 28 марта. – С. 4.

³ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 115.

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 74, 651.

*О днях, давно отжитых,
Мы, затаив обиды,
Справляем панихиды.
Сокрушительно, сокрушительно, сокрушительно¹.*

Відповідно, діти інтернатських установ виховувалися в руслі антирелігійної пропаганди й марксизму-ленінізму, як і діти із повноцінних сімей, які однаково відчували на собі вплив піонерської й комсомольської організації.

Нова більшовицька ідеологія, й, відповідно, офіційна виховна концепція, яку почали впроваджувати у життя в 1920-і роки, виявилися вкрай суперечливою. З цього приводу дослідниця О. С. Парашевіна зазначає у своїй дисертаційній роботі: «Зіткнення традиційних світоглядних стереотипів із новими, руйнація офіційних ідеологічних догм і заміна їх новими, діаметрально протилежними, призвели до змін у суспільній свідомості та психічній реакції населення. Апробація пропагованих більшовиками соціальних норм сексуальної свободи, емансипації жінки, залучення її до будівництва комунізму, передача виховних функцій від сім'ї до держави призвели до збільшення кількості позашлюбних, покинутих дітей, які стали новим джерелом поповнення дитячої безпритульності»². До подібної думки схильється і науковець І. В. Петрова, яка у своїй роботі зазначає, що «основними рисами дозвілля як соціально-культурного явища у 1920-і роки ХХ ст. можна назвати такі: пріоритетність ідеологічних та політичних цінностей над безпосередньо культурними та духовними; наявність екстремального політико-ідеологічного характеру; централізація, що охопила й сферу дозвілля, пригноблюючи розвиток творчості та індивідуальної ініціативи людини; перевага колективності над індивідуальністю, відмова від власних інтересів та потреб на користь колективних»³. Відповідно, сфера дитячого дозвілля в установах інтернатного типу також була наскрізь просякнута ідеологією й жорстко регламентована, що гарантувало очікуваний виховний ефект.

¹ ДАЛО. Ф. Р-401. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 14.

² Парашевіна О. С. Роль системи...

³ Петрова І. В. Становлення та розвиток дозвілля як соціально-культурного явища в Україні: 20-ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / І. В. Петрова. – Доступ до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_2/8.html.

При здійсненні ідеологічного виховання регулярно використовувався і матеріальний фактор: подарунки дітям від держави робилися переважно напередодні великих радянських свят. Наприклад, в інструкції облдиткомісії Ворошиловградській дитячій комісії у 1937 році вказувалося забезпечити патронованих дітей усім необхідним до Х річниці Великої Жовтневої Пролетарської Революції. Закінчувалася інструкція словами: «Проведіть низку заходів доброї підготовки, яка забезпечуватиме щасливе життя дітей у нашу Велику Сталінську епоху»¹. Ідеологічний пафос, як бачимо, проступає навіть у офіційних документах.

Отже, протягом 1920-х років була побудована нова мережа закладів соціального виховання для дітей сиріт. У Луганському окрузі функціонували такі заклади інтернатного типу, як дитячі будинки (їх нараховувалося близько 11), приймальники-розподільники, ізолятори для хворих дітей, дитячі трудові колонії та комуни тощо. Вихованці цих установ перебували у складних побутових умовах, адже не вистачало як продовольства, так і речей першої необхідності – одягу, білизни, канцтоварів. Приміщення, у яких розташовувалися вказані заклади, як правило, не відповідали необхідним санітарним нормам і вимагали ремонту. Окрему проблему складала нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. Переважна частина осіб, які працювали з дітьми-сиротами, не мали необхідних знань і навичок роботи з дітьми, спеціальної освіти, й погоджувались на таку роботу, намагаючись прогодувати себе в умовах безробіття 1920-х років. Фахівці з високим рівнем освіти рідко погоджувались на роботу з підлітками, за яку сплачували мізерну зарплату.

Діти з установ інтернатного типу в першу чергу ставали об'єктами впливу ідеологічної пропаганди й антирелігійної агітації, залучалися до осередків жовтеньят і юних піонерів. Процес їх соціалізації забезпечувався як самими виховними установами, так і шефськими, громадськими організаціями та виробничими колективами.

¹ ДАЛО. Ф. Р-529. Оп.1. Спр. 15. Арк. 30.

ВИСНОВКИ

Утвердження радянської влади в Україні на початку 1920-х років і розбудова нової держави співпали з процесом розповсюдження такого масового соціального явища як дитяча безпритульність. До категорії безпритульників відносили неповнолітніх (тих, що не досягли 18 років), які перебували в небезпечних їх для фізичного, психічного, соціального розвитку умовах, тобто були залишені батьками без нагляду та опіки, вели хибний спосіб життя (зокрема, жебракування та бродяжництво), займались будь-якого роду торгівлею. Дитяча безпритульність у міжвоєнний період розвивалася хвилеподібно: перший її «пік» прийшовся на початок 1920-х рр., другий – на початок 1930-х, третій – на 1937 – 1938 роки.

Передумовами виникнення першої хвилі безпритульності та сирітства став цілий комплекс соціально-економічних проблем - світова та громадянська війни, революція, повна політична криза та економічний колапс, поширення епідемій, голод початку 1921 – 1923 років тощо. Безпосередніми причинами цього явища були тяжкий матеріальний стан сім'ї (напівсирітство, безробіття, бідність), смерть батьків (сирітство), розпад сім'ї, жорстоке поводження з дітьми у сім'ї та їх експлуатація, маргінальний характер життя батьків, бездоглядність, за якої діти набували шкідливих навичок, фізична дефективність.

Друга хвиля безпритульності була викликана, з одного боку, колективізацією села, яка призвела до голоду 1932 – 1933 років і масових депортацій селян, з іншого, – репресіями проти різних верств населення, які розпочалися вже в 1929 році. Третій «пік» сирітства був обумовлений черговим «витком» репресій, який перепадає на кінець 1930-х років, і змінами у радянському законодавстві, внаслідок чого посилювалися санкції проти жінок «ворогів народу», а їх діти залишалися повними сиротами. Опосередкованою причиною появи безпритульних дітей-підкидьків стала заборона абортів у 1936 році й збільшення випадків «підкидання» небажаних немовлят матеріально та соціально незабезпеченими матерями.

На подолання дитячої безпритульності та сирітства були кинуті значні зусилля як державних органів влади, так громадських уста-

нов. Особливо чітко це простежується під час голоду початку 1920-х років, коли майже одночасно було створено різноманітні установи для усунення наслідків недороду в окремих регіонах країни. Так, у 1921 році було створено Секцію допомоги голодуючим дітям (Допголддіт), яка спочатку діяла при Центральній Комісії Допомоги Голодуючим (ЦКГ), а потім при Раді захисту дітей України (РЗДУ) і об'єднувала роботу наркоматів освіти і охорони здоров'я у боротьбі з дитячим голодом. Водночас функції соціально-правового захисту дитинства та боротьби з дитячою безпритульністю виконували головний, губернські та повітові відділи соціального виховання, утворені в структурі Наркомосу при відповідних відділах освіти. Першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів з цієї проблеми, стала Рада захисту дітей, яку, однак, незабаром було ліквідовано, а замість неї в 1923 році створено новий орган боротьби з безпритульністю - Центральну комісію допомоги дітям на чолі з Г.І.Петровським. Вона і стала основним державним органом боротьби з безпритульністю протягом 1920-х років. Ця установа мала триступеневу систему, згідно з якою створювались, окрім центральної, ще губернські та окружні комісії. Завданнями, визначеними перед комісією допомоги дітям, стали боротьба з безпритульністю та її профілактика. Джерелом коштів ЦКДД і її місцевих осередків ставали надходження від обкладання патентів, відрахувань і зборів, продажу значків, марок, прапорів та інших сувенірів, підсібних підприємств, проведення лото та казино, членських внесків і заходів товариств «Друзів дітей», дотацій губернських комітетів допомоги дітям тощо.

Певну допомогу у ліквідації безпритульності та підліткової злочинності здійснювали окружні та районні комісії в справах неповнолітніх, які підпорядковувалися Всеукраїнській комісії в справах неповнолітніх (ВКОН). Установи цієї комісії були утворені 1920 року. Тоді ж були скасовані суди для неповнолітніх злочинців, їхні справи передавались до відання КОН, а в структурі Наркомосу утворювались установи соціально-правового захисту дитинства. Комісії в справах неповнолітніх займалися розглядом правопорушень, які скоїли неповнолітні, та вирішували їх майбутню долю.

Не останню роль у подоланні безпритульності грали установи

Охматдиту (Охорони материнства та дитинства) – системи державних і суспільно-профілактичних установ, які забезпечували профілактику захворювань і лікування дітей та матерів. До мережі закладів Охматдиту відносилися медично-профілактичні та соціальні заклади, що піклувалися про здоров'я та виховання дітей та жінок-матерів (консультації охорони материнства та дитинства, ясла з молочними пунктами, будинки матері й дитини, дитячі садки, оздоровчі колонії, санаторії та дитячі майданчики, будинки немовляти).

Значну роль у подоланні безпритульності та поліпшенні умов життя дітей-сиріт надавали різні громадські організації, виробничі та освітні установи, а також місцеві осередки ЛКСМУ та юних піонерів. Однією з установ, що розгорнула на початку 1920-х років широкомасштабну, багатопланову роботу гуманітарного напрямку, стало Всеукраїнське Товариство Червоного Хреста. Діячі цього товариства проводили «місячники» і «тижні» допомоги дітям, збирали пожертви для рятування безпритульників від голоду, влаштовували їдальні, нічліжки, харчування безпритульників на залізничних вокзалах, організували благодійні лотереї та інші акції, прибуток від яких йшов у фонд допомоги дітям.

Значну підтримку державним структурам у процесі ліквідації безпритульності надавало товариство «Друзі дітей», створене в 1923 році, до складу якого через два роки «влилося» товариство сприяння юним піонерам. Основними функціями товариства були допомога дітям, боротьба з безпритульністю та її профілактика, а напрями діяльності стали з часом настільки різноманітними, що наприкінці 1920-х років товариство «Друзі дітей» почало перебирати на себе першість у боротьбі з безпритульністю й, урешті-решт, після ліквідації Комісії допомоги дітям у 1932 році, привласнило всі її функції та повноваження. Друкованим органом товариства була газета «Друг дітей». Кількість осередків організації швидко зросла з середини 1920-х років – вони масово створювалися не тільки у містах і селах, але і на підприємствах, в освітніх установах тощо. З початку 1930-х років діяльність товариства поступово починає обмежуватися у зв'язку з виникненням у державної влади ілюзії про завершення процесу ліквідації безпритульності. У 1936 році «Друзі дітей» офіційно були ліквідовані. Вірогідно, громадське товариство зава-

жало монополії держави в процесі виховання та влаштування дітей-сиріт, що й вирішило остаточно його долю.

Тоді ж 1936 року для продовження боротьби з дитячою безпритульністю було організовано Комісію поліпшення життя дітей (диткомісію). Ця установа, роль якої була, скоріше, формальною, проіснувала всього два роки. Водночас значні повноваження у ліквідації безнадзорності та бродяжництва, як і у вихованні дітей-правопорушників, будли надані органам НКВС. Таке делегування широких повноважень Народному комісаріатові внутрішніх справ дало можливість швидко ліквідувати безпритульність як соціальне явище, проте на усувало причини її появи.

Для утримання, виховання та навчання «дітей вулиці» в 1920-і роки була побудована ціла система спеціальних установ інтернатного типу. Спочатку безпритульники, підібрані внаслідок облав, здійснюваних органами ДПУ, міліції, Червоного Хреста, «Друзів дітей» і місцевих відділів народосвіти, потрапляли до приймальників-розподільників. Після медичного обстеження вони, як правило, відправлялися до дитячих будинків, колоній або інших інтернатних установ. До них входили приймальні пункти, ізолятори (реформаторіуми), колектори, дитячі будинки відкритого типу, лікувально-виховні установи, дитячі будинки закритого типу (дошкільні, шкільні, змішані), дитячі трудові колонії та комуни, дитячі містечка, трудові будинки, будинки для розумово відсталих, школи для сліпих, школи для глухонімих. Окрім того, наприкінці 1930-х років почали відкривати спеціальні дитбудинки для дітей «ворогів народу», а сама система установ інтернатного типу зазнала змін: частина їх передана у відання Наркомату освіти, частина – до Наркомату здоров'я, решта (ізолятори, приймальники-розподільники та трудові колонії) – до Наркомату НКВС.

У Луганському окрузі існували установи не усіх типів. Протягом 1920-х років тут діяли: приймальник-розподільник, основний дитячий будинок для неповнолітніх правопорушників, трахоматозний і нашкірний ізолятори, низка дитячих будинків закритого типу і трудових колоній, дитячих містечок і дитсадків. На кінець 1930-х років на Луганщині функціонували такі типи установ, як дошкільні будинки для безпритульних, дитячі ясла та площадки, дитячі кому-

ни, дитячі приймальники, дитмістечка тощо. У всіх інтернатних установах тривав навчально-виховний процес, а для набуття дітьми соціальних і професійних навичок була створена мережа виробничих майстерень, промислових підприємств тощо. Влада декларувала, що основною метою усіх установ інтернатного типу для підлітків була підготовка вихованців до самостійного життя, надання їм професії, політичне та трудове виховання. Однак, надання пріоритетного значення утворенню трудових колоній і комун робітничих підлітків наприкінці 1920 – 1930-і роки було спрямоване не стільки на трудове виховання та надання життєвого досвіду, скільки викликане прагненням зняти з держави тягар за матеріальне забезпечення цих дітей, перевести їх на самоокупність.

Відстежити кількісну динаміку розширення мережі дитячих будинків та інших інтернатних установ на Луганщині в міжвоєнний період не є можливим, адже за цей час кілька разів змінювалась позиція держави щодо пріоритетності відкриття тих чи інших типів виховних закладів. Так само важко простежити і процес зменшення, або збільшення кількості безпритульних у регіоні у зв'язку з неоднократною зміною кордонів адміністративно-територіальних одиниць, до яких входила Луганщина, а також відсутністю сталої динаміки у в цьому процесі. Проте, можна переконано стверджувати, що хвилеподібний процес подолання безпритульності на Луганщині відбувався аналогічно подібному процесу в Україні в цілому.

В УСРР–УРСР у міжвоєнний період значного поширення набула практика патронату, передання дітей під опіку, рідше – усиновлення. Виробничі, сільськогосподарські установи та окремі особи, які брали дитину під патронат, отримували певні матеріальні пільги, але й набували серйозну відповідальність. Державні органи постійно здійснювали нагляд за станом як патронованих дітей, так і вихованців інтернатних установ.

У повсякденному житті мешканці установ інтернатного типу стискалися з низкою проблем, перш за все, матеріального характеру (слабке фінансування, незадовільна допомога держави і шефів, нестача продуктів, одягу, предметів першої необхідності). Іншою проблемою було кадрове питання, невирішеність якого проявлялася навіть на побутовому рівні – у неприязні між педагогічним персона-

лом і вихованцями колоній, зловживаннях адміністрації установ, педагогічній некомпетентності вихователів. Третя проблема стосувалася навчання вихованців і проявлялася у низькому рівні знань переважної більшості дітей-сиріт, необхідності їх подальшого працевлаштування по досягненні повноліття.

Значну роль у формуванні майбутніх «будівничих комунізму» із колишніх безпритульників і дітей-сиріт, їх ідеологічно-політичному перевиховуванні відігравали дитячі та молодіжні осередки КП(б)У – піонерська та комсомольська організації. Використовуючи різні методи, зокрема, культурне шефство, спільні зустрічі, виступи самодіяльних колективів «Синя блуза», відображення проблеми безпритульності у періодичній пресі, залучення вихованців інтернатних установ до спільної праці та відпочинку у піонерських таборих, вони принципово змінювали світогляд «дітей вулиці», сприяли їхній адекватній соціалізації. Це дало змогу тисячам колишніх безпритульників подолати почуття власної меншовартості від ранньої втрати батьків і стати гідними, самодостатніми, реалізованими в усіх сферах життя громадянами своєї держави.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ)

Фонд 166. Народний комісаріат освіти Української СРР.

Опис 1.

1. **Справа 160.** Матеріали про організацію соціального виховання на Україні. Арк. 179-а.

Опис 10.

2. **Справа 426.** Висновок наркомосу УСРР про поширення безпритульності та епідемій в Україні на ґрунті голоду. (від 1 грудня 1932 р.). Арк. 38.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)

Фонд 1. Центральний Комітет компартії України.

Опис 16.

1. **Справа 10.** З постанови ЦК КП(б)У про боротьбу з дитячою безпритульністю (від 6 травня 1933 р.). Арк. 32 – 36.

Державний архів Луганської області (ДАЛО)

Фонд Р-401. Луганская окружная инспектура народного образования – окружного исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа. Опис 1.

1. **Справа 7.** Приказ комиссии по борьбе со взяточничеством, циркуляры Губоно, окрполитпросвета о ликвидации неграмотности среди населения, об агитационной кампании по сбору сельхозналога. Переписка с заведующими трудовых школ и детдомов о порядке дня в детдомах, о порядке перемещения школьных работников. 5 октября 1923 – 10 декабря 1923 г. На 140 листах.

2. **Справа 17.** Выписки из протоколов заседаний Луганского окрисполкома, волисполкомов и переписка с ним об обеспечении

школ топливом, о зарплате учителям, о передаче детдомов на содержание местного бюджета. Сметы на оборудование детдомов. Январь-сентябрь 1923. На 163 листах.

3. **Справа 102.** Списки детского населения по Луганскому округу. 1926 г. На 232 листах.

4. **Справа 136.** Протоколы заседания Луганского комитета «Друг детей» Окружного комитета помощи детям и Окрсовета физкультуры о работе пионерских организаций, об организации экскурсионной базы для профшкол, о состоянии обучения воспитанников детдомов. 17 января – 12 декабря 1928 г. На 743 листах.

5. **Справа 200.** Акты обследования детского дома для подростков, списки сотрудников Лозово-Павловского, Мало-Николаевского, детского дома №6 и др. 10 февраля – 17 ноября 1923 г. На 178 листах.

6. **Справа 324.** Постановления СНК УССР об изменении сети учреждений народного образования, акты обследования учебных заведений. 1929 г. На 154 листах.

7. **Справа 370.** Копия постановления ВУЦИК о запрещении пребывания малолетних совместно с осужденными и подследственными родителями в местах лишения свободы. Выписки из протоколов заседания Президиума Луганского окрисполкома, комиссии помощи детям и политической и педпроверки работников детдомов, об участии детдомов во Всеукраинской выставке, электрификации, о состоянии детдомов в городе и округе, школ к учебному году, о возрастных нормах детей, принимаемых в трудшколах. 16 октября – 27 декабря 1923 г. На 112 листах.

8. **Справа 371.** Положение губсоцвоса о самообслуживании детьми детских домов. Инструкция губсоцвоса, протоколы, переписка и др. Материалы об улучшении санитарно-гигиенического и врачебно-педагогического состояния детских учреждений. Список детей Лозово-Павловского детдома. 2 января – 4 октября 1923 г. На 104 листах.

9. **Справа 379.** Отчет о культурной работе Алмазно-Марьевского района. Копии протоколов и выписки из протокола президиума Краснолучского горсовета, междуведомственного совещания, школьно-санитарного совета о передаче детдома страхкассе, о борьбе с

инфекционными заболеваниями в школах и детдомах, об устройстве елки для детей детдомов, переписка со школами, школьно-санитарным подотделом об учителях, врачах, вечере памяти Шевченко. 1923 г. На 86 листах.

10. **Справа 380.** Краткий доклад об организации Алчевского детдома. Переписка с детдомами, накомжным изолятором о продуктах, белье, одежде, выздоравливающих детей. Ведомости на получение зарплаты техперсоналом трудшкол. 12 октября – 19 декабря 1923 г. На 89 листах.

11. **Справа 381.** Материалы о работе школ и детских домов по округу (копии протоколов, переписка, сметы). Списки учеников х. Лиман Раевского сельсовета, детей Мало-Николаевского детдома. 18 октября – 31 декабря 1923 г. На 86 листах.

12. **Справа 388.** Протоколы заседаний исполнительного бюро детских домов г. Луганска. Докладные записки о состоянии детских трудовых колоний. 27 декабря 1924 – 14 января 1926 г. На 505 листах.

13. **Справа 392.** Отчеты о работе детдомов. Переписка с детскими домами о размещении детей, докладные записки руководителей о состоянии детских трудовых колоний, заявления работников о перемещении и приеме на работу. Списки воспитанников детских домов и др. 8 января – 31 декабря 1924 г. На 261 листе.

14. **Справа 394.** Переписка с детскими домами о проведении оздоровительной кампании, о снабжении одеждой, обувью детей. Акты обследования состояния детдомов, отчеты о работе, сметы на оборудование, списки воспитанников. 14 января – 31 января 1924 г. На 677 листах.

15. **Справа 411.** Акты обследования детских домов. Списки райинспекторов, статистические сведения о количестве учащихся, находящихся в детских домах. Списки учеников по школам. 1 апреля – 21 декабря 1925 г. На 276 листах.

16. **Справа 472.** Переписка с детскими домами и детскими садами в направлении беспризорных детей и трудоустройства воспитанников детского дома. 4 января – 26 декабря 1928 гг. На 613 листах.

17. **Справа 485.** Производственный план Петровского детско-

го городка на 1928 – 1929 бюджетный год, акт обследования Селезневской детской сельскохозяйственной колонии. 9 января – 6 декабря 1929 г. На 110 листах.

18. **Справа 493.** Акты обследования состояния несовершеннолетних детей-сирот и списки воспитанников Старобельского детского дома. 6 ноября – 9 февраля 1929 гг. На 278 листах.

Фонд 405. Луганский уездный отдел народного образования уездного исполнительного комитета Советов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов, г.Луганск, Луганского уезда Донецкой губернии. Опис 1.

19. **Справа 24.** Переписка с Губотделом народного образования и Губкомитетом социального обеспечения о запрещении преподавания «Закона Божьего» в школах, обеспечении продуктами детских домов, о правилах приема детей в детдома, о профилактических мероприятиях, медицинской помощи, об эвакуации и реэвакуации детей Поволжья и Украины в связи с голодом. 17 января 1921 – 30 декабря 1922 г. На 124 листах.

Фонд Р-416. Донецкий институт народной освіти. Опис 1.

20. **Справа 1.** Протоколы заседаний правления института. 15 октября – 31 декабря 1923 г. На 19 листах.

21. **Справа 16.** Доклады и отчеты о деятельности, учебные планы и программы, объяснительные записки к ним, акты ревизий, протоколы совещаний и списки административно-технического и преподавательского состава. Приветственные телеграммы преподавателей и студентов в день первой годовщины существования института. Март 1924 – 23 октября 1925 г. На 346 листах.

Фонд Р-529. Ворошиловградская городская детская комиссия улучшения жизни детей при городском Совете депутатов трудящихся, г.Ворошиловград Донецкой области. 1936 – 1938.

22. **Справа 1.** Копия постановлений инструкции президиума ЦИК УССР. Переписка с центральной деткомиссией об обеспечении детей путевками, о снабжении одеждой и др. 11 июля 1934-8 декабря 1938. На 60 листах.

23. **Справа 2.** Протоколы, выписки из протоколов заседания президиума горсбыта, совещание представителей деткомиссии. 27 августа 1936 – 20 ноября 1938. На 20 листах.

24. **Справа 3.** Протоколы общих собраний школы малограмотных при деткомиссии. Переписка с райотделом милиции о детских комнатах. Заявления граждан в деткомиссию об оказании помощи. 6 мая 1936 – 7 сентября 1937. На 92 листах.

25. **Справа 15.** Постановления президиума Донецкого облисполкома. Протоколы заседаний областной детской комиссии, совещания секретарей гордеткомиссии. 3 января 1937 – 13 декабря 1938. На 40 листах.

26. **Справа 19.** Отчеты о проведении оздоровительной компании. Акты обследования патронированных детей. 13 января 1937-4 мая 1938. На 84 листах.

Фонд Р-640. Луганская окружная комиссия по делам несовершеннолетних правонарушителей окружного отдела народного образования. г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии. Опис 1.

27. **Справа 1.** Инструкция губинспектуры соцвоса об обязанностях членов комиссии врачей и юристов и по применению постановления ВУЦИК «О запрещении пребывания малолетних совместно с осужденными родителями», список дефективных детей, находящихся в детских комнатах Луганска. 8 октября 1923 – 13 июля 1925. На 106 листах.

28. **Справа 5.** Отчеты о деятельности окркомиссии, сведения о рассмотренных делах, списки разыскиваемых родителями детей. Январь 1924 – ноябрь 1924. На 91 листе.

29. **Справа 3.** Заявления, поручительства, удостоверения граждан, взявших детей из детских домов на воспитание, списки детей, разыскиваемых родителями, воспитанников Мало-Никольского детского дома. 5 декабря 1923 – 21 октября 1924 г. На 266 листах.

30. **Справа 4.** Протоколы заседаний комиссии педагогического коллектива детского дома беспризорных, заявления граждан об опекунстве, взятии на поруки и об определении в детские дома детей. 11 февраля – 30 декабря 1924 г. На 68 листах.

31. **Справа 7.** Заявления заведующего основным детским домом г. Луганска о побеге воспитанников с похищенными вещами, заявления граждан о приеме детей в детские дома, переписка с отделениями милиции о задержании правонарушителей и препровождении их в комиссию. 29 февраля – 2 декабря 1924 г. На 36 листах.

32. **Справа 10.** Выписка из протоколов заседаний окружной комиссии по делам несовершеннолетних правонарушителей, пленарных заседаний окружного суда, акт обследования коллектора, переписка с районным отделом народного образования о работе комиссии. 12 декабря 1925 – 31 декабря 1926 г. На 247 листах.

33. **Справа 15.** Протоколы заседаний Всеукраинской комиссии по делам несовершеннолетних, резолюция совещания председателей Комиссии, индивидуальные карточки безработных подростков. 11 января – 15 декабря 1926 г. На 154 листах.

34. **Справа 16.** Протоколы заседаний Луганской окружной комиссии по делам несовершеннолетних правонарушителей. 3 февраля 1926 – 13 декабря 1927 г. На 82 листах.

35. **Справа 17.** Протоколы заседаний педсовета коллектора для несовершеннолетних правонарушителей, переписка с заведующим коллектором о приеме детей, акты обследования материального положения граждан. 4 января - 31 декабря 1926 г. На 84 листах.

36. **Справа 18.** Отчет о работе за 1925 год, за 1-й и IV кварталы 1926 года. План работы на II, III и IV квартал 1926. 1 апреля 1926 – 19 октября 1926. На 46 листах.

37. **Справа 19.** Заявления граждан о розыске и взятии на воспитание детей, списки воспитанников Петровеньского детского городка и подростков, работающих у кустарей. 13 ноября 1926 – 21 ноября 1927 г. На 99 листах.

38. **Справа 22.** Протоколы заседаний и отчеты по работе Всеукраинской и окружной комиссии по делам несовершеннолетних правонарушителей. 13 декабря 1927 – 10 декабря 1928 г. На 96 листах.

39. **Справа 23.** Протоколы заседания и акты обследования работы Луганской окружной, Новосветловской, Алчевской, Петровской районных комиссий по делам несовершеннолетних правонарушителей. 1 ноября 1927 – 29 декабря 1928 г. На 94 листах.

40. **Справа 25.** Протокол педагогического совещания коллектора, переписка и договор с командованием 240 стрелкового полка о передаче 5 воспитанников для обучения игре на духовых инструментах, характеристики на воспитанников коллектора. 4 января – 27 декабря 1927 года. На 113 листах.

41. **Справа 33.** Протоколы заседаний Луганской окружной комиссии по делам несовершеннолетних правонарушителей. 2 февраля – 18 декабря 1928 г. На 103 листах.

42. **Справа 35.** Протоколы педагогических совещаний и общественных собраний коллектива, акт передачи имущества при смене директоров; направление в изолятор и заявление о переводе в детские дома. 1928 – 1929 гг. На 70 листах.

43. **Справа 37.** Протоколы общих собраний, списки воспитанников, акты ревизий деятельности коммуны подростков, заявления в окрторг. 24 декабря 1928 – 24 декабря 1929 года. На 77 листах.

44. **Справа 38.** Протоколы заседания детской социальной секции, заявления граждан об оказании материальной помощи детям, определенным в детские дома, акты обследования материального состояния граждан. 24 октября – 27 декабря 1928 г. На 239 листах.

45. **Справа 39.** Протоколы заседаний заведующих детскими садами и собрания родителей воспитанников детсада №60, план проведения дней Красной армии и 8-го марта. 18 декабря 1928 – 12 октября 1929 г. На 56 листах.

46. **Справа 40.** Отчеты о работе окркомиссии за 2-е полугодие 1927 года и 1-е полугодие 1928 года, выписки из протокола пленарного заседания окрсуда, акт обследования деятельности окркомиссии. 5 января 1928 – 28 января 1929 года. На 21 листе.

47. **Справа 46.** Протоколы заседаний Всеукраинской комиссии по делам несовершеннолетних правонарушителей, выводы о работе и резолюции по докладом председателей Черниговской, Неженской и Луганской окркомиссий. 19 января – 30 января 1929 г. На 182 листах.

48. **Справа 51.** Отчеты за 1928 год, акты обследования работы комиссии, план работы секции горисполкома. 23 января 1929 – 22 ноября 1929. На 20 листах.

49. **Справа 55.** Отношение в биржу труда о трудоустройстве воспитанников детских домов, списки подростков, работающих в Луганской артели «Химтруд» и девочек-воспитанниц Петровеньского детского городка. 2 января 1929 – 31 декабря 1929 г. На 264 листах.

50. **Справа 56.** Препроводительные характеристики направля-

емых в комиссию правонарушителей. 22 января – 29 января 1929. На 9 листах.

Фонд Р-641. Луганское окружное управление детскими домами окружного отдела социального воспитания. 1924 – 1925. Опис 1.

51. **Справа 1.** Детский дом №1. 1 декабря 1924. На 34 листах.

52. **Справа 2.** Детский дом имени Артема Единого самоуправления детдомов г. Луганск. 1 декабря 1924. На 31 листе.

53. **Справа 4.** Детдом №3. 1 декабря 1924. На 35 листах.

54. **Справа 16.** Сводки о движении детей и сотрудников по детским домам г.Луганска. 1924. На 13 листах.

55. **Справа 9.** Детдом основной. 1 декабря 1924. На 36 листах.

56. **Справа 11.** Переписка единого управления детских домов с детдомами №2 и Дома Рабочих Подростков. 1 декабря 1924. На 12 листах.

57. **Справа 16.** Сводки о движении детей и сотрудников по детским домам г. Луганска. 1925 г. На 41 листе.

58. **Справа 17.** Переписка с единым хозяйственным управлением детдомов г. Луганска. 1924.

Фонд Р-643. Комісія допомоги Луганського окружного виховного комітету Луганської повітової Ради робітничих, селянських, червоноармійських і козацьких депутатів. Луганськ, Луганського округу Донецької губернії, з 1925 р. – Луганського округу. 1923-1930. Опис 1.

59. **Справа 1.** Положение о Центральной комиссии помощи детям; циркуляры и инструкции губернской и окружной комиссии помощи детям. 1 октября 1923 г. – 18 сентября 1924 г. На 87 листах.

60. **Справа 2.** Протоколы пленума, циркуляры и инструкции Донецкой губернской комиссии помощи детям. 29 декабря 1923 – 22 августа 1924 г. На 131 листе.

61. **Справа 3.** Циркуляры, протоколы заседаний окркомпомдета и переписка с райкомпомдетом по организационным вопросам. 16 октября 1923 – 9 октября 1924. На 111 листах.

62. **Справа 4.** Циркуляры Центрального комитета помощи детям, Народного Комиссариата просвещения и Донгубисполкома; протокол Всеукраинского совещания помощи детям. 1 октября 1924 г. – 31 декабря 1925 г. На 291 листе.

63. **Справа 5.** Циркуляры Народного Комиссариата здравоохранения и Донгубисполкома и переписка с райисполкомами об оказании помощи беспризорным детям. Удостоверения сотрудников, списки детдомовцев и беспризорных. 3 октября 1924 – 30 декабря 1925 г. На 1554 листах.

64. **Справа 6.** Протоколы заседаний президиума окрисполкома, окркомпомдета и педкомиссии по организации ячеек «Друзья детей». 14 октября – 13 января 1924 г. На 69 листах.

65. **Справа 7.** Протоколы заседаний окружного правления общества «Друг детей» и переписка с районным правлением о работе. 14 марта 1924 – 15 ноября 1925 г. На 363 листах.

66. **Справа 9.** Отчет ОКДД. 1924 – 26 гг. На 17 листах.

67. **Справа 12.** Протоколы окружной конференции ячеек «Друг детей», заседаний президиума окрисполкома и межведомственной комиссии по оздоровлению детей. 27 декабря 1925 – 27 декабря 1926 г. На 55 листах.

68. **Справа 30.** Постановление ВЦИК и СНК УССР о «Всеукраинской окружной и районных комиссиях помощи детям», циркуляры и протоколы ЦК пом.детям. 30 октября – 21 декабря 1926 г. На 199 листах.

69. **Справа 31.** Постановление ВЦИК и СНК УССР о передаче воспитанников детских домов в трудовые земледельческие хозяйства, циркуляр окркомдета. 9 апреля – 15 декабря 1926 г. На 29 листах.

70. **Справа 32.** Циркуляры Центральной Комиссии, протоколы окружной межведомственной и районной комиссии помощи беспризорным детям. Планы и переписка райкомпомдета о проведении «Месячника помощи беспризорным детям». 6 октября 1926 г. – декабря 1927 г. На 107 листах.

71. **Справа 33.** Циркуляры Центральной комиссии помощи детям. 3 февраля – 7 декабря 1926 г. На 15 листах.

72. **Справа 35.** Циркуляры, инструкции и переписка с районными правлениями общества «Друг детей» о культурно-массовой и организационной работе. 25 марта – 31 декабря 1926. На 30 листах.

73. **Справа 37.** Книга протоколов засідань Округових комісій допомоги дітям Луганська на 1926 рік. На 68 листах.

74. **Справа 38.** Протоколы конференции, пленума и окружного правления общества «Друг детей». 12 января – 27 декабря 1926 г. На 37 листах.

75. **Справа 60.** Отчеты о работе и финансовые отчеты окружного правления общества «Друзья детей» за 1927 – 1929 гг. и сведения о количестве ячеек общества «Друг детей» по округу. 1926-1929 гг. На 51 листе.

76. **Справа 61.** Отчет о работе. 1926 г. На 52 листах.

77. **Справа 64.** Статистические сведения о работе и численности ячеек общества «Друг детей» по округу. 1926 г. На 24 листах.

78. **Справа 65.** Сведения о количестве детдомов, о численности в них воспитанников, о численности беспризорных детей. 3 февраля – 5 апреля 1926 г. На 16 листах.

79. **Справа 81.** Протоколы окружной конференции пленума и окружного совета общества «Друг детей». 27 февраля – 12 декабря 1927 г. На 32 листах.

80. **Справа 91.** Доклад, протоколы и циркуляры Центральной комиссии помощи детям при ВЦИКе и переписка с ней о борьбе с детской беспризорностью. 8 января – 25 декабря 1927 г. На 131 листах.

81. **Справа 94.** План работы и протоколы окружной комиссии помощи детям и переписка с Центральной комиссией помощи детям о проведении месячника помощи беспризорным. 13 сентября – 13 декабря 1927 г. На 36 листах.

82. **Справа 98.** Схема плана борьбы с детской беспризорностью на Украине на 1927 – 1932 г. Пояснительная записка, переписка с Центральной комиссией помощи детям по финансовым вопросам. 9 января – 15 декабря 1927 г. На 37 листах.

83. **Справа 115.** Циркуляры, план работы на 1928/29 операционный год и протоколы заседаний Центрального правления «Друг детей». Статсведения о деятельности ячеек общества по округу. 30 декабря 1928 г. – 18 декабря 1929 г. На 291 листе.

84. **Справа 134.** Переписка с ячейками общества «Друзья Детей» об оказании помощи беспризорным, листы обследования и акты об оказании помощи беспризорным. 4 января – 5 июля 1928 г. На 118 листах.

Фонд Р-693. Ворошиловградский городской совет трудящихся с 1921–1935 гг. Луганский Горсовет рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. (Секция Просвещения). Опис 1.

85. *Справа 71.* План работы и протоколы заседания секции просвещения. 13 апреля 1927 – 16 января 1929 гг. На 88 листах.

86. *Справа 80.* Протоколы совещания рабочего Президиума Горсовета и переписка с предприятиями о гражданами об организации детских площадок, горячих завтраков и оздоровления детей. 7 февраля 1927 – 17 декабря 1927 гг. На 65 листах.

87. *Справа 114.* Акты обследования учреждений, предприятий и лечебных заведений. Протоколы заседаний секций и выписки из протоколов заседаний президиума Горсовета. 20 ноября 1928 г. – 20 июня 1930 гг. На 128 листах.

88. *Справа 420.* Постановления президиума Донецкого облисполкома и Горсовета о ликвидации детской беспризорности и безнадзорности «о мерах борьбы с детской беспризорностью». Дитячі установи та боротьба з безпритульністю. Дитбудинки, садки, майданчики, комуни, тощо. 11 января 1935 – 15 декабря 1935. На 86 листах.

89. *Справа 553.* Выписка из протокола заседаний Президиума ВУЦИК о летней оздоровительной кампании. Борьба с эпидемиями. 8 февраля 1933- 7 декабря 1933 гг. На 70 листах.

90. *Справа 753.* Дело секции по борьбе с беспризорностью. План работы, списки членов и протоколы заседаний секций по борьбе с беспризорностью и безнадзорностью. 20 июля – 28 декабря 1935 г. На 32 листах.

91. *Справа 1333.* Луганська міська рада (секція перебудови побуту). Акты обследования детских ясель и детской площадки при ДИНО и фабрики кухни 18 апреля 1931 – 28 мая 1931 гг. На 10 листах.

92. *Справа 1351.* Протоколы заседания Бюро секции просвещения. 19 мая 1926 – 30 декабря 1927 гг. На 30 листах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аналіз системи соціального забезпечення в перше десятиріччя після встановлення Радянської влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.info-library.com.ua/books-text-5141.html>.

2. Анпілогова Т. Піонерський табірний рух як форма політико-ідеологічного та виховного впливу на радянську молодь (на матеріалах Донбасу) / Т. Анпілогова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2009. – №21(184). – с. 4 – 8.

3. Анпілогова Т. Роль громадських організацій у подоланні дитячої безпритульності на Донбасі (1920-і – початок 1930-х рр.) / Т. Анпілогова // Гуржіївські історичні питання: зб. наук. праць / Ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – С. 173 – 175.

4. Анпілогова Т. Установи для боротьби з дитячою безпритульністю у Донбасі: генеза і розвиток в 20-і роки ХХ ст. / Т. Анпілогова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – 2012. – №18 (253). – С. 134 – 145.

5. Анпілогова Т. Ю. Роль інтелігенції у вихованні молоді та народженні піонерського руху в Донбасі в 20-ті роки ХХ ст. / Т. Ю. Анпілогова // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. – Вип. 6. Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 13 – 22.

6. Артющенко О. Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928-1933 рр. [Електронний ресурс] / О. Артющенко. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/pro/pro_2010_19_2/12.pdf.

7. Березівська Л. Розробка наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920 – 1924) / Лариса Березівська // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – № 1. – С. 9 – 19.

8. Бельський Ф. Виявлення організаторів у групі та вимірювання організованості групи (за матеріалами досвіду по Луганських шкільних установах) / Ф. Бельський // Праці наукового товариства на Донеччині: наук. зб. – Луганськ, 1928. – Т. 1. – С. 39 – 57.

9. Бельський Ф. Педагогіка як наука (До питання про методологію педагогіки) / Ф. Бельський. – Луганськ: Луганська правда, 1929. – 16 с.

10. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917 – 1937 рр.) / М.А. Бистров. – Х.: Вища шк., 1974. – 144 с.
11. Блонский П. П. О так называемой моральной дефективности / П.П.Блонский // На путях к новой школе. – 1923. – № 9. – С. 41 – 54.
12. Блонский П. П. Педология / П. П.Блонский. – М.: Работник просвещения, 1925. – 318 с.
13. Блонский П.П. Педология в массовой школе первой степени / П.П.Блонский. 7-е изд. – М.: Работник просвещения, 1930. – 200 с.
14. Бондар О. В. Становлення та розвиток системи дошкільного виховання в УСРР (1919 – 1933 рр.): автореф. дис. канд. пед. наук: 07.00.01 / О. В. Бондар. – Х., 2006. – 21 с.
15. Борисов В. Л. Педагогічна інтелігенція в умовах «українізації» та «радянської» загальноосвітньої школи в Україні в 1920-х – на початку 30-х рр. / В. Л. Борисов // Інтелігенція і влада: зб. наук. пр. – Вип. 1. – Ч. I. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 37 – 43.
16. Вигдорова Ф. Дорога в жизнь. Это мой дом. Черниговка / Ф. Вигдорова. – М.: Советский писатель, 1972. – 694 с.
17. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ століття: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / В. Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 21 с.
18. Висенс Е. Неизвестная правда об испанских детях в СССР. [Электронный ресурс] / Елена Висенс. – Режим доступа к источнику: <http://spalex.narod.ru/biblio/deti.html>.
19. Гогохія Н. Т. Дитина в тоталітарному суспільстві: образ „вірного лєнінця” в офіційному дискурсі УРСР у кінці 1920 – 1930-х рр. / Н.Т. Гогохія // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 42 – 49.
20. Голодомор 1932 – 1933 рр. [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: <http://golod33.narod.ru/rob3.htm>.
21. Горшкова Е. А. Работа российских детских учреждений в 20 – 30-е годы ХХ века / Е. А.Горшкова // Детский дом. – 2006. – № 18. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: <http://www.journaldetskidom.ru/magazine/?act=more&id=389>.
22. Гречишкіна О. С. Діти та радянська ідеологія: інтернаціональне виховання в піонерській організації УРСР (1929 – 1930-і рр.) /

О.С. Гречишкіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 58 – 67.

23. Гречишкіна О. С. Піонерський дитячий рух в УРСР 1929–1939 рр.: ідеолого-політичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С.Гречишкіна. – Луганськ, 2012. – 20 с.

24. Гулак В. І. Діти під час голодомору [Електронний ресурс] / В. І. Гулак. – Режим доступу до статті: <http://poltava-repres.narod.ru/statti/dity.htm>.

25. Гуревич О. Это было в Донбассе// Народное образование. – 1972. – №5

26. Гусак А. А. Комсомол помощник коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.): автореф. дис. канд. истор. наук / А. А.Гусак. – Киев, 1976. – 21 с.

27. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – Спб., 1863 – 1866.

28. Дети в сталинских лагерях [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://maxpark.com/community/4375/content/1987238>.

29. Дети ГУЛАГа. 1918 – 1956 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Международ. фонд «Демократия», 2002. – 631 с.

30. Дети-сироты после 1917 [Электронный ресурс]. – Режим доступа к источнику: http://tcheltsov.narod.ru/gen_sir_1.htm.

31. Дудченко О. Правовий статус та основні напрямки діяльності осередків товариства «Друзі дітей» у Ніжині у 1925 – 1925 роках / О. Дудченко // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: історико-культурологічний збірник. – Вип. 3(6) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – С. 39 – 43.

32. Залкинд А. Б. Дети, социально-выбитые из колеи / А. Б. Залкинд // На путях к новой школе. – 1924. – №10 – 12.

33. Залкинд А. Б. О так называемых трудных детях / А. Б. Залкинд // Материалы ко второму Всероссийскому съезду социально-правовой охраны детей и подростков и детских домов. 26 ноября 1924 г. – М., 1924. – С. 29 – 37.

34. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с.

35. Зінченко А. Г. Діяльність центральних державних органів з

питань подолання дитячої безпритульності у 20-30-х роках ХХ століття в Україні [Електронний ресурс] / А. Г. Зінченко. – Режим доступу: <http://storage.library.org.ua/online/periodic/iv-10/054>.

36. Ионова В. Я. Педагогические высказывания Ф. Э. Дзержинского и его борьба с детской беспризорностью в СССР : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : / В. Я. Ионова. – Омск, 1950. – 18 л.

37. Іващенко К. В. Соціальний захист бездоглядних та важковиховуваних дітей у 20 – 30-ті рр. ХХ ст./ К. В. Іващенко // Права дитини: від витоків до сьогодення : матер. наук. метод. семінару / [ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – С. 25 – 28.

38. Ільченко О. Ю. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині в 20 – 30-і рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Ю. Ільченко. – Х., 2006. – 21 с.

39. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Луганська область. – К. : Гол. редакція укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1968. – 240 с.

40. Коваленко С.С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 – 1929 гг : дис... канд. пед. наук. / С. С.Коваленко. – К, 1954. – 240 л.

41. Конквест Р. Жнива скорботи / Роберт Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 284 с.

42. Красовицкий Б. М. Взрослое детство / Б. М. Красовицкий. – Харьков : Фолио, 2007. – 125 с.

43. Крупская Н. К. О дисциплине в учреждениях для трудно-воспитуемых. Педагогические сочинения / Н. К. Крупская. – М.: Педагогика, 1979. – Т. 3. – С. 401 – 403.

44. Крупская Н. К. Пионердвижение // Педагогические сочинения в 6-ти томах / Н.К.Крупская. – М.: Педагогика, 1978. – Т. 2. – С. 346 – 349.

45. Кузенко І. Організація охорони материнства та дитинства в Донбасі в період нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) / І. Кузенко // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – Кн. 17/18 / Гол. ред. та упоряд. З. Г. Лихолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 159 – 170.

46. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

47. Кульчицький С. В. Становище дітей в Україні у 1931 – 1933 рр. :

Документальна розповідь / С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К., 1989. – 262 с.

48. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

49. Курносів Ю. О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20 – 30-х рр. / Ю. О. Курносів // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 89 – 95.

50. Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки: пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

51. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920 – 1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб. : Журнал «Нева» – издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. – 320 с.

52. Левитина М. (Маро) Беспризорный и педагог / М. Левитина (Маро) // Просвещение Донбасса. – 1924. – №3. – С. 9 – 15.

53. Левитина М. И. (Маро). Беспризорные (социология, быт, практика работы) / М. И. Левитина (Маро). – М.: «Новая Москва», 1925. – 454 с.

54. Левитина-Маро М. Беспризорный и педагог. Работа с детьми на улице / М. Левитина-Маро // На путях к новой школе. – 1923. – №3(6). – С. 68 – 73.

55. Левитина-Маро М. Работа с детьми на улице. (Тезисы доклада М. Левитиной-Маро, прочитанного и принятого в пед. комиссии Д.Ч.К при М.О.Н.О.) / М. Левитина-Маро // На путях к новой школе. – 1923. – №3(6). – С.73 – 76.

56. Липинський В. Вплив світових процесів розвитку освіти на концепцію та модель освіти в УСРР у 20-і роки [Електронний ресурс] / В. Липинський. – Режим доступу до статті:<http://www.iai.donetsk.ua/u/iai/dtp/CONF/12/articles/sec3/s3a6.html>.

57. Липинський В. В. Нові методи навчання в системі освіти УСРР у 20-і рр. [Електронний ресурс] / В. В. Липинський. Доступ до статті: http://www.intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/material_period/Lipinsky_New_metod_obutchen_20gg.pdf.

58. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. В. Липинський. – Д., 2001. – 393 с.

59. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк : РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.

60. Лупаренко С.Є. Розвиток системи охорони материнства й дитинства в Україні в 1920 – 1940-х рр. / С. Є. Лупаренко // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 37. – С. 452 – 457.

61. Макаренко А.С. Избранные произведения в 3 томах / А. С. Макаренко. – М. : Радянська школа, 1984. – Т. 3.

62. Макаренко А. С. Марш 30 року. ФД-1. З історії комуни імені Ф.Е.Дзержинського / А. С. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1972. – 255 с.

63. Макаренко А. Педагогическая поэма / А. Макаренко. – СПб. : «Азбука-классика», 2009. – 416 с.

64. Мальцева О. І. Розвиток уявлень А. С. Макаренка про роль сім'ї у вихованні дитини / О. І. Мальцева / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науковий потенціал України 2007» (27 – 29 березня 2007 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://intkonf.org/maltseva-oi-rozvitok-uyavlen-as-makarenka-pro-rol-simyi-u-vihovanni-ditini/>.

65. Межибовская Р. Г. Исторические аспекты правового обеспечения защиты детства в рамках борьбы с беспризорностью в период НЭПа / Р. Г. Межибовская // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2010. – №05(181). – Серия «Право». – Вып. 21. – 18 – 21.

66. Мірошніченко Т. В. Дитяча безпритульність як соціальне явище в Радянській Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Т. В. Мірошніченко // ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – №21 (184). – С. 85 – 90.

67. Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті роки / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 19 – 64.

68. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр./ О. М. Мовчан. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.

69. Мушка О. В. Освітня діяльність керівників Наркомосу УСРР періоду 1919 – 1930 років [Електронний ресурс] / О. В. Мушка. – Режим доступу до статті: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/138>.

70. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с. – (Серія «З історії повсякденного життя в Україні»).

71. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с. – (Серія «З історії повсякденного життя в Україні»).

72. Наш Донецк. История по периодам [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.donetsk.dn.ua/history>.

73. Николаев М. Кто был ничем... / М. Николаев, В.Швейцер. – М. : Время, 2008. – 496 с. – (Документальный роман).

74. Огнев Н. Дневник Кости Рябцева / Николай Огнев // Школьные годы. Повести. – Вып. 1. – М. : Детская литература, 1988. – С. 420 – 600.

75. Олексієнко Н. Етапи розвитку освітньо-виховної роботи в дитячих оздоровчих таборах (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) / Наталія Олексієнко // Наукові записки. – Вип. 121. – Серія: Педагогічні науки. – Ч. 1. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2013. – С. 309 – 314.

76. Олянич Л. В. Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей [Електронний ресурс] / Л. В. Олянич. – Режим доступу до статті : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znphnpu/Ist/2008_32/17.html.

77. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства “Друзі дітей” (1924 – 1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. канд. іст. Наук : 07.00.01 / Л. В. Олянич. – Х., 2008. – 18 с.

78. Парашевіна О. Діти і голод 1921 – 1922 рр. в Україні [Електронний ресурс] / О. Парашевіна. – Режим доступу до статті: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/14/8.pdf>.

79. Парашевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. канд. іст. Наук : 07.00.01 / С. О. Парашевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 21 с.

80. Первые дети СССР: обнародованы фото, которые скрывала советская пропаганда [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://glavcom.ua/photo/2646-20.html>.

81. Петрова І. В. Становлення та розвиток дозвілля як соціально-культурного явища в Україні: 20-ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / І. В. Петрова. – Доступ до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2009_2/8.html.

82. Пилипенко В. И. Очерки истории областной пионерской организации Луганщины / В. И. Пилипенко. – Луганск : «Альма-матер», 2005. – 240 с.

83. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) [Електронний ресурс] / Р. Подкур. – Доступ до статті: http://shron.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Dytiachyi_HULAH.pdf.

84. Подкур Р. Положение детей репрессированных граждан в контексте политики государственного террора (1937 – 1938 гг.) [Електронний ресурс] / Роман Подкур // Наукова бібліотека України. – Режим доступу до статті: <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/5663-stanovische-ditej-represovanih-gromadjan-v-konteksti-politiki-derzhavnogo-teroru-1937-1938-rr.html>

85. Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921 – 1935 годах (На материалах Верхневолжья) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Анна Дмитриевна Реутова. – Иваново, 2004. – 242 с.

86. Свердлов Г. М. Война и правовая охрана детей в СССР / Г. М. Свердлов. – Ташкент : Госиздат УзССР, 1943. – 71 с.

87. Семина Н. В. Борьба с детской беспризорностью в 1920-е-1940-е годы в России : на примере Пензенского региона: дис... канд. ист. наук : 07.00.02. / Наталия Викторовна Семина. – Пенза, 2007. – 283 с.

88. Славко А. А. Государство и беспризорность в 1930-е годы: система функционирования детских домов [Электронний ресурс] / А. А. Славко // Вестник Самарского госуниверситета. – 2009. – №1. – Доступ к статье: vestnik-samgu.samsu.ru.

89. Славко А. А. Детская беспризорность в России в первое десятилетие Советской власти : авт... дис... канд. ист. наук: 07.00.02. / Андрей Андреевич Славко. – Чебоксары, 2005. – 23 с.

90. Славко А. А. Детские колонии для несовершеннолетних правонарушителей в России в 1933 – 1952 гг. / А. А. Славко // Вестник

Тюменского государственного университета. – 2009. – № 7. – С. 140 – 146/

91. Славко А. А. Источники по истории детской беспризорности и безнадзорности в России 1920-х – начала 1950-х годов / А. А. Славко // Вестник Ивановского государственного энергетического университета. – 2011. – Вып. 1. – С. 148 – 152/

92. Степанчук Ю. С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. С. Степанчук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

93. Стефан Л. А. Питання підготовки соціальних працівників в Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ століття [Електронний ресурс] / Л. А. Стефан. – Доступ до статті: <http://eprints.zu.edu.ua/1813/1/00shlaus.pdf>.

94. Стремецька В. О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920 – 1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) [Електронний ресурс] / В. О. Стремецька. – Режим доступу до статті: http://www.br.com.ua/referats/History_of_Ukraine/113176-1.html.

95. Стремецька В. О. Соціальна допомога населенню Миколаївщини у 1920 – 30-ті роки [Електронний ресурс] / В. О. Стремецька. – Режим доступу до статті: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/history/2004/32-19-21.pdf>.

96. Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Тріпутіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – №982. – Серія «Історія». – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 161 – 173.

97. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Громадсько-політичні організації в тоталітарній системі 20-х років століття [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://pravoznavec.com.u/books/248/18388/21/>.

98. Україна: статистичний щорічник. – Х., 1929. – 399 с.

99. Федюкин С. А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПу / С. А. Федюкин. – М. : Наука, 1977. – 352 с.

100. Філоненко О. Розвиток освіти в Україні у 20-х роках ХХ ст. [Електронний ресурс] / О. Філоненко. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/Ped/2009_83/statti/50.pdf.

101. Хомич Л. Проблеми соціально-педагогічного захисту безпритульних дітей в Україні [Електронний ресурс] / Л. Хомич. – Режим доступу до джерела: http://www.ukrdeti.com/2005/3_a2_2005.html.

102. Черняк М. М. Коммунистическая партия организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917 – 1923 гг.) : дис... канд.ист.наук / М. М. Черняк. – М., 1970. – 210 с.

103. Чех С. М. Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917 – 1925 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. / С. М. Чех. – Киев, 1954. – 16 л.

104. Чуб В. И. Деятельность Коммунистической партии Украины по ликвидации детской беспризорности в годы осуществления новой экономической политики: автореф... канд. ист.наук: 07.00.01 / Валентин Иванович Чуб. – Харьков, 1986. – 21 с.

105. Чуб В. И. Участие добровольного общества «Друг детей» в ликвидации беспризорности на Украине / В. И. Чуб // Вопросы истории. – 1983. – Вып.28. – С. 3 – 36.

106. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках / Г. М. Шевчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.

107. Шитюк М. Культура півдня України під пресом сталінського адміністративно-ідеологічного контролю (20 – 30 роки) / М. Шитюк [Електронний ресурс]. - Режим доступу до статті: http://www.aratta_ukraine.com/text_ua.php?id=723.

108. Шишова Н. В. Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920 – 1936 гг. (на материалах Дона и Кубано-Черноморья) : автореф. дис. . канд. ист. наук: 07.00.02 / Шишова Н. В. – Ростов н/Д, 1982. – 16 с.

109. Штырлова М. Л. Детское движение в дореволюционной России и первые годы Советской власти: дипломная работа. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2002. – 100 с.

110. Щербина М. Дитбудинківці з Городища (Спогади вихованців дитячих будинків 30 – 40-х років). – [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://www.horodysche.org.ua/?id=30>.

111. Это было еще до Макаренко... // Журнал ЖЖ [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://ljwanderer.livejournal.com/36827.html>.

112. Это наша с тобой биография... (Очерки истории Луганской городской комсомольской организации). – Луганск : издательство «Шико» ООО «Виртуальная реальность», 2008. – 253 с.

113. Юность комсомольская моя. Время, люди, судьбы. Фотоальбом. – Луганск : издательство «Шики ООО «Виртуальная реальность», 2010. – 480 с.

114. Ярошинська О. О. Інститут батьківства в теорії і практиці виховання 20-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / О. О. Ярошинська. – Доступ до джерела: http://zag.pedagogika.at.ua/publ/institut_batkivstva_v_teoriji_i_praktici_vikhovannja_20_kh_rok.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

Луганская правда. – 1925. – №59 (1871). – 14 марта.

Луганская правда. – 1925. – №60 (1872). – 15 марта.

Луганская правда. – 1925. – №70 (1880). – 26 марта.

Луганская правда. – 1925. – №72 (1882). – 28 марта.

Луганская правда. – 1925. – №123 (1925). – 6 июня.

Луганская правда. – 1925. – №130 (1932). – 14 июня.

Луганская правда. – 1925. – №152 (1921). – 9 июля.

Луганская правда. – 1925. – №185 (1986). – 19 августа.

Луганская правда. – 1925. – №195 (1996). – 30 августа.

Луганская правда. – 1925. – №204 (2005). – 11 сентября.

Луганская правда. – 1925. – № 212 (2013). – 20 сентября.

Молодой шахтер». – 1925. – №50 (149).

Правда. – 1924. – №159. – 16 июля.

Пионер Донбасса. Орган Артемовского и Луганского Округов ЛКСМУ и Округа Ю. П. – 1925. – № 2.

ДОДАТКИ**ДОДАТОК А****Типи правопорушень, скоєних неповнолітніми
у Луганському окрузі протягом 1925 – 1926 року¹**

Тип правопорушення, скоєного неповнолітніми	Кількість правопорушень
Крадіжки	226
Бійки	28
Хуліганство	21
Зґвалтування	7
Разом усіх правопорушень, скоєних у 1925- 1926 рр.	300

¹ Таблицю складено за матеріалами доповіді голови луганської окружної комісії в справах неповнолітніх від 23 жовтня 1926 р. [ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 185].

ДОДАТОК Б**Вікові категорії неповнолітніх право порушників
у Луганському окрузі на 1926 рік¹**

Вік неповнолітніх правопорушників	10- 12 років	12- 14 років	14-16 років	Усього правопорушників
Кількість правопорушень, скоєних неповнолітніми	49	119	303	471 (з них 458 - хлопці)

¹ Таблицю складено за матеріалами доповіді голови луганської окружної комісії в справах неповнолітніх від 23 жовтня 1926 р. [ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 185]

ДОДАТОК В

Розпорядок дня вихованців колекторів (1926 р.)¹

7.00 – підйом.
7.00 – 8.00 – одягання, прибирання.
8.00 – 8.30 – фізкультура.
8.30 – 9.00 – сніданок.
9.00 – 12.00 – шкільні заняття.
12.00 – 13.00 – прогулянка з вихователем.
13.00 – 14.00 – обід та відпочинок.
14.00 – 17.00 – робота у майстерні.
17.00 – 17.30 – чай з хлібом.
17.30 – 18.00 – прогулянка з вихователем.
18.00 – 19.00 – лікарське обстеження.
19.00 – 20.00 – клубна праця.
20.00 – 21.30 – вечори бесіди, ігри, читання.

¹ Складено за матеріалами джерела: ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 148.

ДОДАТОК Г

Розпорядок дня вихованців дитячих будинків у Луганську (1935 р.)¹

7.00 – підйом.
7.10 – зарядка.
7.20 – прибирання ліжок.
7.40 – умивання.
8.00 – сніданок.
9.00 – 12.00 – організаційна робота .
12.00 – 13.00 – купання.
13.00 – 13.30 – підготовка до обіду.
13.30 – обід.
14.00 – 6.30 – мертва година (тиха година).
16.30 – 18.30 – організаційна робота, шашки, рухливі ігри.
18.30 – 19.00 – підготовка до вечері.
19.00 – вечеря.
19.30 – 20.30 – вільний час.
20.30 – 21.00 – лінійка.
21.00 – відхід до сну.

¹ Складено за матеріалами джерела: ДАЛО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 9.

ДОДАТОК Д

Динаміка змін у соціальному, родинному, віковому і статтєвому складі неповнолітніх правопорушників на 1925 – 1927 роки (у %)¹

	Рік	1925	1926	1927
За соціальним складом	діти робітників	41%	25,6%	22,6%
	діти селян	35%	57,3%	59%
	діти інших	32,2%	17,1%	18,4%
За складом родини	діти, що мають обох батьків	37,0%	41,6%	44,7%
	діти, що мають матір	25,5%	16,3%	16,2%
	діти, що мають батька	6,0%	9,0%	9,9%
	сироти	31,5%	33,1%	29,2%
За віком	діти до 10 років	3%	3,2%	3,2%
	діти 10- 12 років	10,6%	10,2%	9,3%
	діти 12- 14 років	30,3%	30%	30%
	діти 14- 15 років	49,6%	47,3%	48,1%
	діти 16 років	6,5%	9,3%	9,4%
За статевою приналежністю	хлопці	90%	91,6%	91,9%
	дівчата	10%	8,4%	8,1%

¹ Таблицю складено за матеріалами джерела: ДАЛО. Ф. Р-640. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 66.

ДОДАТОК Е

Приблизне меню вихованців дитячих будинків на тиждень (на середину 1920-х років)¹

День тижня	Сніданок (о 9.00)	Обід (о 13.30)	Полудень (о 16.30)	Вечеря (о 19.30)
Понеділок	Чай з молоком, хліб з маслом	Борщ з вареним м'ясом, пшона каша з пісним маслом	Кава з молоком	Вінегрет з овочів
Вівторок	Кава з молоком	Суп перловий з м'ясом, котлета з овочів	Чай з цукром	Каша молочна
Середа	Чай, каша молочна	Борщ з м'ясом, пудинг з хлібних крихт	Чай з молоком	Пюре картопляне
Четвер	Кава з молоком, каша манна	Суп з квасолі, котлета	Сік фруктовий	Молочний суп
П'ятниця	Чай з молоком, пюре картопляне з маслом	Бульйон рисовий, каша з яблуком	Кава з молоком	Пшона каша з м'ясом
Субота	Чай, каша гречана з молоком	Суп картопляний з маслом, печеня з капустою	Кава з молоком	Оладки
Неділя	Чай з молоком, каша гречана	Бульйон з овочів, пиріг з м'ясом, кисіль	Кава з молоком	Печеня картопляна, чай

¹ За даними джерела: ДАЛО. Ф. Р-405. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 104.

Кількість осередків і членів Луганської окружної комісії допомоги дітям у 1924 – 1926 роках¹

	Січень 1924 року	Січень 1925 року	Березень 1926 року	Червень 1926 року
Кількість осередків	34	68	74	78
Кількість членів	4438	4999	5751	8144

Динаміка росту чисельності осередків і членів товариства „Друзі дітей” в Луганському окрузі у 1924 – 1929 роках²

	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.
Кількість осередків	34	35	47	93	97	100
Кількість членів	4.438	5.416	10.000	6.636	9.408	7.810

¹ Таблицю складено за даними джерела: ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3 – 6.

² Таблицю складено за даними джерела: ДАЛО. Ф. Р-643. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 108, 138; Спр. 38. Арк. 3; Спр. 60. Арк. 5, 32, 37.

**Постанова ЦВК СРСР і РНК СРСР
«Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх»¹**

**ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ СССР
N 3**

**СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР
N 598**

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
от 7 апреля 1935 года
О МЕРАХ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ
СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ**

В целях быстрой ликвидации преступности среди несовершеннолетних Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

1. Несовершеннолетних, начиная с 12-летнего возраста, уличенных в совершении краж, в причинении насилия, телесных повреждений, увечий, в убийстве или в попытках к убийству, привлечь к уголовному суду с применением всех мер уголовного наказания.

2. Лиц, уличенных в подстрекательстве или в привлечении несовершеннолетних к участию в различных преступлениях, а также в понуждении несовершеннолетних к занятию спекуляцией, проституцией, нищенством и т.п., – карать тюремным заключением не ниже 5 лет.

3. Отменить ст. 8 «Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик».

4. Предложить правительствам союзных республик привести уголовное законодательство республик в соответствие с настоящим Постановлением.

**Председатель ЦИК Союза ССР
Председатель СНК Союза ССР
Секретарь ЦИК Союза ССР**

**М. КАЛИНИН
В. МОЛОТОВ
И. АКУЛОВ**

¹ Взято із електронного ресурса. – Доступ до джерела: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=19034>

ДОДАТОК І

Основні юридичні акти, які спрямовували та регулювали процес ліквідації безпритульності в міжвоєнний період

Декрет СНК РСФСР «О комиссиях для несовершеннолетних»
(от 9 января 1918 г.).

Постанова РНК УСРР про заходи боротьби з дитячою безпритульністю (червень 1921 р.).

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР» (листопад 1927 р.).

Постанова ЦК КП(б)У про боротьбу з дитячою безпритульністю (від 6 травня 1933 р.).

Постановление ЦИК СССР и СНК СССР «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних» (от 7 апреля 1935 г.).

Спільна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» (травень 1935 р.).

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКОН – Всеукраїнська комісія в справах неповнолітніх.

ДРП – дім робітничого підлітка.

Допголдiт – Секція допомоги голодуючим дітям.

Допдiт – установи комісії допомоги дітям.

ДСІ – Дитяча соціальна інспекція при НКО УСРР.

КДД – комісії допомоги дітям.

Комнепи – комісії в справах неповнолітніх.

ОКДД – окружна комісія допомоги дітям.

Окркомнеп – окружна комісія в справах неповнолітніх.

Охматдит – установи охорони материнства і дитинства.

РЗД – Рада захисту дітей.

СПОН – Управління соціально-правової охорони неповнолітніх.

ТДД – товариство «Друзі дітей».

УРГО – Об'єднання Радгоспів на Україні.

ЦКГ – Центральна Комісія Допомоги Голодуючим.

ЦКДД – Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК.

О МЕРАХ БОРЬБЫ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

*Постановление Центрального Исполнительного Комитета
и Совета Народных Комиссаров Союза ССР*

В целях быстрой ликвидации преступности среди несовершеннолетних, ЦИК и Совнарком СССР постановляют:

1. Несовершеннолетних, начиная с 12-летнего возраста, уличенных в совершении краж, в причинении насилия, телесных повреждений, увечий, в убийстве или в попытках к убийству, привлечь к уголовному суду с применением всех мер уголовного наказания.
2. Лиц, уличенных в подстрекательстве или в привлечении несовершеннолетних к участию в различных преступлениях, а также в понуждении несовершеннолетних к занятию спекуляцией, проституцией, нищенством

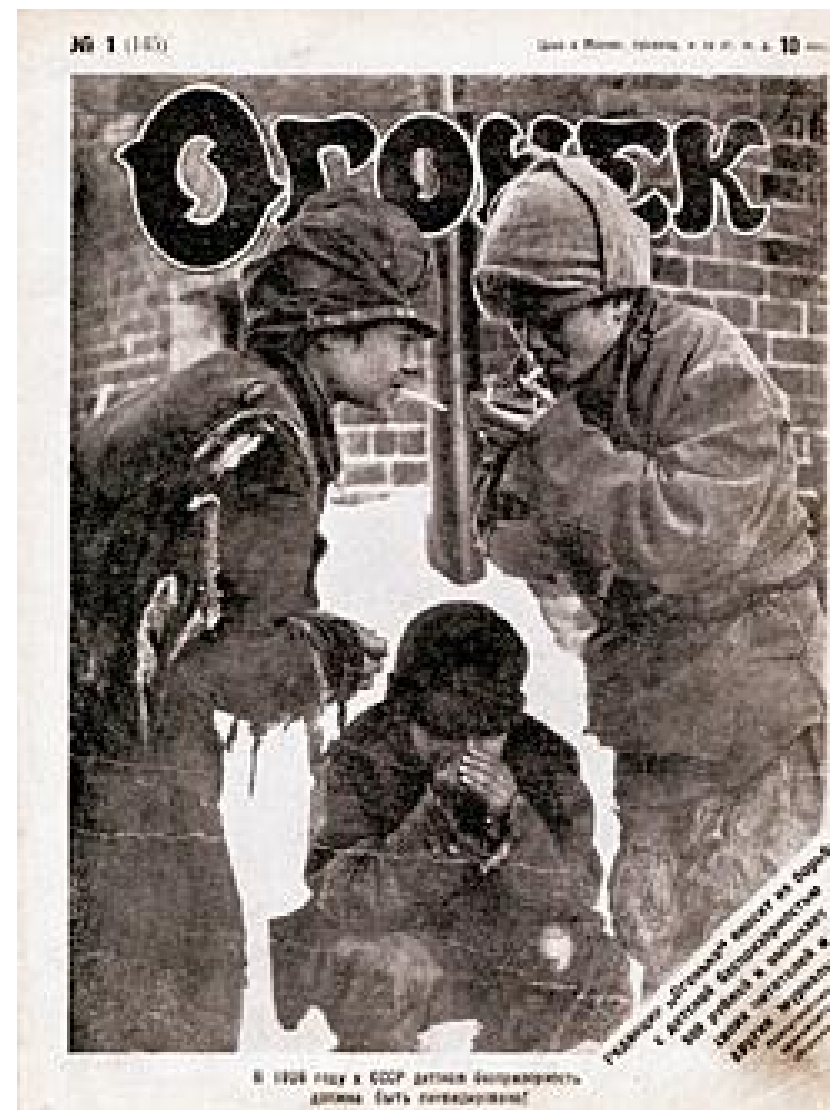
и т. п., — карать тюремным заключением не ниже 5 лет.

3. Отменить ст. 8 «Основных начал Уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик».
4. Предложить правительствам союзных республик привести уголовное законодательство республики в соответствие с настоящим постановлением.

Председатель ЦИК СССР **М. КАЛИНИН.**
 Председатель СНК СССР **В. МОЛОТОВ.**
 Секретарь ЦИК СССР **И. АКУЛОВ.**

7 апреля 1925 года.

**Постанова ЦВК СРСР і РНК СРСР «Про заходи боротьби
з злочинністю серед неповнолітніх»**



Діти вулиці. Боротьба з безпритульністю.¹

¹ Фото О.Серафимова. Из архиву журналу «Огонек» (№1, 1926 р.)



Безпритульники на ночівлі. 1920-і роки



Повсякденне життя дітей вулиці. 1920-і роки



Бійка безпритульників. 1920-і роки

¹ Фотографія із експозиції «Росія в 20-і роки» // Фототелеграф [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://fototelegraf.ru>.



Безпритульники за ігрою в карти. 1925 рік



*Безпритульники у гуртожитку слухають радіоприймач.
Москва, 1925 рік*



Санітарна обробка безпритульників

¹ Із колекції фотографій Державного центрального музею сучасної історії Росії // Ульграмарин [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://4tololo.ru/content/5210>



Запис безпритульників у колектор. 1920-і роки



Реєстрація безпритульних у кімнаті школи для безпритульних Московського відділу народної освіти. Москва. 1928 р.¹

¹ Із колекції фотографій Державного центрального музею сучасної історії Росії // Ультрамарин [Електронний ресурс]. – Доступ до джерела: <http://4tololo.ru/content/5210>.



г. Тула. Клуб „Красный Оружейник” в саду им. Томского



Такі листівки та зображення з портретом В. Леніна випускало товариство «Друзі дітей» з благодійною метою



Оголошення про мітинг з приводу боротьби з безпритульністю



Оголошення про початок місяця допомоги дітям



Плакат із квартири-музея С. Кірова, присвячений боротьбі з безпритульністю товариства «Друзі дітей»



Реклама підписки на газету «Друг дітей»



Сторінки із газети
«Друг дітей»



Книжкові лотереї, кошти від продажу яких йшли на боротьбу з дитячою безпритульністю. 1930 – 1931 роки



Значки товариства «Друг дітей»



Значки та лотерейні білети добровільного товариства «Друг дітей»



Брошури, членські квитки та інша атрибутика добровільного товариства «Друг дітей»



Плакат «Матері, не підкидайте дітей!»
А. Соборова. 1925 рік



Плакат «Не бий дитину, це затримує її розвиток і псує характер». А. Лантєв. 1929 рік



Безпритульники на параді. 1925 рік¹

¹ Из коллекции фотографий Государственного центрального музея современной истории России // Ультрамарин [Электронный ресурс]. – Доступ до джерела: <http://4tololo.ru/content/5210>.



У приміщенні луганської водолікарні розташовувався дитячий будинок страхової каси в 1923 – 1924 роках



Так сьогодні виглядає цей будинок



Колись це був будинок А. Кушнарьової, націоналізований і переданий у 1924 році під дитячий будинок (м. Луганськ, площа Революції, 1935 рік)



Так сьогодні виглядає цей будинок на площі імені Борців Революції



Навчання вихованців у дитячій комуні. 1930-і роки



*Група першої дитячої опери дитячих будинків м. Луганська.
Керівник М. Кушлін. 1923 рік*

¹ Это наша с тобой биография... (Очерки истории Луганской городской комсомольской организации). – Луганск : издательство «Шико» ООО «Виртуальная реальность», 2008. – С. 162.



Учасники колективу «Синя блуза» 1930.

Колектив «Синя блуза». 1930 рік



Виступ колективу «Синя блуза» Слов'яносербщини. 1929 р.



Перші «спартаківці» Луганська зі своїм керівником, начальником окружної міліції О. Довбишем. 1927 р.



Окружний з'їзд юних піонерів. Луганськ. 1929 рік



Перші піонери м. Ровеньки 1924 рік



Курси піонерських робітників Луганського окружного комітету комсомолу



*X окружний з'їзд дитячих працівників Луганського округу.
1929 рік*



Семинар піонервожатих Біловодського району. 1936 рік

162



«Жива» піонерська газета м. Червоний Луч. 1930 рік



*Актив піонерського табору імені Каманіна.
Село Великий Суходол. 1934 рік*

163

Наукове видання

АНПЛОГОВА Татяна Юрїївна

**Сирітство та дитяча безпритульність
на Луганщині в 1920–1930-і рр.:
причини виникнення
та шляхи подолання**

Монографія

За редакцією автора
Комп'ютерний макет – Дем'яшкіна О. С.
Коректор – Анпілогова Т. Ю.

В оформленні обкладинки використано фотографію «Піонери та безпритульники» (Москва, 1920).

Здано до складання 27.01.2015 р. Підп. до друку 27.02.2015 р.
Формат 80 641/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 9,53. Наклад 300 прим. Зам. № 2.

Видавець

**Видавництво Державного закладу
«Луганський університет імені Тараса Шевченка»**
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.